

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Fil. dr *Gunnar Jungmarker*, Stockholm: Kring "Brännvinsdraken". En nykterhetsplansch, dess varianter och sociala bakgrund 33
- Über den "Schnapsdrachen". Eine Abstinenztafel, deren Varianten und sozialer Hintergrund 44

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. kand. *Pablo Wiking-Faria*, Stockholm: Järnplogen i Dalarna. Ett genmäle 45
- Professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund: Replik Professor *Åke Daun*, Stockholm: Kulturanalysens teori och metod preciserad 51
- Lennart Lundmark: Uppbörd, utarmning, utveckling. Anmäld av fil. kand. *Gunhild Carlsson*, Lund 54
- Bengt Jacobsson: Nils Månsson Mandel-

- gren i Småland. Anmäld av professor *Mats Rehnberg*, Stockholm 56
- Christer Cederberg: Cirkusliv. Anmäld av fil. kand *Ingrid Millbourn*, Lund 57
- Marshall Lagerqvist: Den yrkesmässiga möbelhandeln i Sverige intill år 1780. Anmäld av docent *Elisabet Stavenow-Hidemark*, Stockholm 59
- Ingrid Hammarström – Thomas Hall (red.): Perspektiv på Svensk stad. Anmäld av docent *Mats Hellspong*, Stockholm 60
- Yvonne Verdier: Tvätterskan sömmerskan kokerskan. Anmäld av docent *Karl-Olov Arnstberg*, Stockholm 61
- Karen Schousboe (red.): Bondedagböger. Anmäld av förste intendent *Jonas Berg*, Stockholm 63
- Sören Strand: Votiv och prydnadsskepp på Gotland. Anmäld av *Jonas Berg* 64

RIG · ÅRGÅNG 66 · HÄFTE

2

1983

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: F. Riksarkivarien *Åke Kromnow*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*
Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör
Docent *Elisabet Hidemark*
Intendent *Hans Medelius*
Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspong, Institutet för
folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 50:—
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1983

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Kring ”Brännvinsdraken”

En nykterhetsplansch, dess varianter och sociala bakgrund

Av Gunnar Jungmarker

Det finns nog inte många propagandaplanscher som efter bortåt halvtannat sekel visar sig ha kvar sin suggestionskraft i både bildrubrik och bild, därmed också sin användbarhet i nuet såsom reklam-symbol och affisheffekt. — Så förhåller det sig emellertid i det fall det här gäller.

Den ominöse draken har återuppväckts ur stilla halvslummer och fått förnyad aktualitet genom att Nordiska museet formulerade en slogan ”Upp till kamp mot Brännvinsdraken” som rubrik på den utställning som 1979 ordnades där med anledning av att nykterhetslogerna IOGT-NTO då kunde fira sitt gemensamma hundraårsjubileum. Drakbilden utnyttjades givetvis som effektiv utställningsaffisch, dock i en fri, mer summarisk nyteckning¹.

Som vi skall se figurerar odjuret såsom plansch i två sinsemellan helt avvikande gestalter, här återgivna på bild 1 och 2. (Den senare är en mer sällsynt version, och det var varianten på första bilden som användes på museiutställningen, även tredimensionellt uppbyggd som en entréeffekt i stor skala.)

Redan fyrtio år tidigare hade ett bild-

verk av typen bokfilm getts titeln ”Från Brännvinsdraken till studiecirkeln” (Sthlm 1939). Där är det emellertid versionen på vår bild 2 som får figurera i texten². Denna är en populär historik över nykterhetsrörelsens introduktion och framväxt i Sverige.

Där sägs — utan angivande av källa — att Brännvinsdraken ”begagnades till åskådningmaterial under 1800-talet” samt att den genom sitt ”drastiska bildspråk (...) kan betecknas som symbol för den första nykterhetspropagandans avskräckningsmetoder”.

Vi kan lämpligen starta med den mer spridda bildversionen, den som vi mött på bild 1, och då konstatera att det rör sig om en relativt blek färglitografi från 1800-talets förra hälft. Originalen — som skulle få en svensk kopia som avläggare — visar sig vara av tysk(-danskt) ursprung, stammande från Schleswig-Holstein, närmare bestämt från Hamburg-Altona, som ju då tillhörde Danmark.

Bladet bär dubbla auktorsuppgifter; ”J. L. Schmidt inv.[-enit] & edidit Altona” samt ”Trube del[-ineavit] 1842”. — Detta får väl tydas så att förläggaren Schmidt var idégivaren (eller förmedlaren av beställares intentioner) samt kanske stod för en skiss men sedan hade

¹ Affishteckningen signerad S[ture] Josefsson är använd också som omslagsbild på utställningskatalogen.

Utställningen kom att förlängas in på år 1980 och sedan gå som vandringsutställning.

Tysk-danska originalplansen är avbildad i Dag W. Scharps och Herbert Granlidens *En frihetskamp genom sekulerna* (Sthlm 1953), s. 212.

² Boken är redigerad av Lisa Franzén och Nils Bohman. Felaktigt har bilden där satts in så sent som under årtalet 1881.

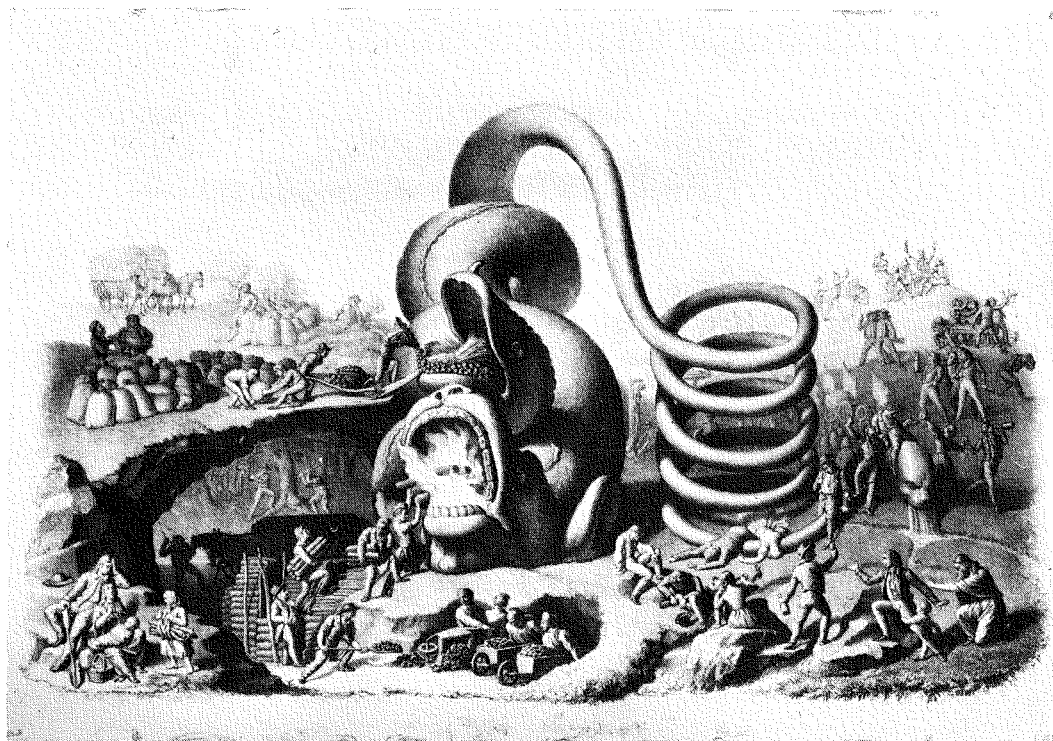

Fig. 1. Brännvinsdraken. Propagandablad. Fri svensk kopia 1842 efter en tysk(-dansk) färglitografi.

överlåtigt tecknandet på sten åt Trube.

Om den senare vet konstnärslexika endast berätta att han hette J. Trube och var en målare och litograf som omkring åren 1830–40 arbetade i C.F. Fuchs litografiska tryckeri i Hamburg.

Planschen bör väl rimligen ha existerat med tyska texter för inhemskt bruk³, men den kan ju vara en utländsk beställning, och i varje fall importerades den hit försedd med svensk text. Därutöver fick den som en avläggare en anonym svensk kopia, till vilken vi får tillfälle att återkomma. (Det tycks vara på den som den

³ Spår av tysk text inne i bilden skymtar i varubeteckningarna Brod, Korn, Kart[offeln] och Pomerantz Schale.

sedan vedertagna benämningen "Brännvins Draken" lanserades.)

Tyvärr vet vi inget om vem eller vad som var förbindelselänken mellan de utländska tillverkarna och de svenska avnämarna eller över huvudtaget om relationerna dem emellan.

Bildscenen visar ett brant stigande och starkt kuperat sagoartat fantasilandskap, konstruerat helt efter fabuleringens behov. Där ryms sällsamt fribärande klippbroar, som ger perspektiviska, grottliska genomblickar vid sidan om gruvhål med mystiska passager till jordens inre. Helheten domineras emellertid fullständigt av ett trehövdad monster, i bildtexten kallat "den fruktansvärda ormen", som reser sig i bildmitten och fungerar som en

levande brännvinspanna.

Att uppfinna och gestalta ett sådant fabelväsen var en intrikat uppgift vilken den tyske tecknaren löste genom att forma det som ett av dessa blandväsen, "Mischwesen", där en levande varelse framställs som organiskt sammanvuxen med artefaktpartier — döda ting, tillverkade föremål. (Åtminstone ger spiralpartiet intryck av att vara ett sådant.) — Vi känner liknande groteskerier mest från 15- och 1600-talens skräck- och helvetesskildringar. (Exempelvis kanon-draken i Callots komposition "St Anonii frestelse": en liten drake som går på stora hjul och spyr eld ur gapet medan den laddas i baken med hjälp av en laddstake.)

Brännvinsdraken — som i stället spyr ut ett flöde av finkelbrännvin, "eldvatten" — har blivit till ett effektivt, fantasieggande blickfång. Dess tre huvuden har fått skilda funktioner samt motsvarande formvariationer och placeringar. De båda största och centralt insatta är måttlöst och glupskt fordrande, likt folkfantasiens Molok: den vidöppna käften på det ena utgör själva eldstaden, där lågorna matas med timmerstockar och stenkol — det flamar som inuti det groteska huvud som i gammal kyrklig konst brukar få föreställa entrén till helvetet. I det andras gap hävs bränneriråvaran in: säd och potatis i massor.

Djurets kropp är mjukt bulnad och formlöst uppsvullen, och någon stjärt av den sedvanliga fjälliga reptiltypen syns inte till. I stället fortsätter bålen avsmalnad i form av en brännvinspannas släta, mekaniskt perfekta och standardiserade spiralsrör. Det är detta parti som ger bilden dess mest slående effekt. Men anatomiskt är kroppsdelen förbryllande: verkar

vid första anblicken vara djurets stjärt men visar sig sluta i ett tredje huvud och alltså tjäna som hals. (Bildens textförfattare talar dock om "Odjurets kropp och ringlande svans".) Något som också är förvånande är dels att detta huvud, som fått orm- eller ödlekaraktär, fast med framåtriktade ögon, ser mot oss med en mild, allt annat än diabolisk blick, dels och framför allt att det har placerats så lågt och perifert; det är dock bildens kardinalpunkt, eftersom det är ur dess mun brännvinsfloden väller fram och strömmar över marken mot förgrunden till höger.

Landskapet kring odjuret kryllar av människor, manliga och kvinnliga, samlade i små grupper, ofta som olyckliga familjer agerande i akuta uppgörelser. Det är biedermeiertidens småborgare vi mest här möter, däremot förvånande nog inga typer avskräckande genom starkt yttre förfall, inga förslummade trashankar (som hos t. ex. Hogarth). Men pokerspelaren skildras som ett stojande fast glädjelogt drickande med mänskliga tragedier i följe. Förklarande texter beledsagar bilderna.

Inledningsvis nämndes här att planschen då den var nyskapad, under nykterhetsrörelsens första tid, dess "barn-dom", utnyttjades som åskådningmaterial, som ett didaktiskt förevisningsobjekt i propagandan. Den hängde då på väggen i många ordenshus. Kanske har den, kan man gissa, i smått fått fungera ungefär så som marknadsförevisarna använde sina stora serieinrutade "mordtavlor": pekade på bild efter bild och ackompanjerade med uppläsning av de motsvarande texterna.

Dessa är inte desamma på den utländska förlagan och den inhemska kopian.

Kontentan är dock i båda fallen att vad vi ser är ett Vidunder, ”Brännvinspannan som uppslukar det nyttigaste och blott frambringar skada”. Denna dubbla karakteristik motsvarar de båda bildhäfterna: ”Den vänstra sidan visar hvad han förtär; den högra åter hvad frukt han bär.” Med andra ord ser vi först att vidundret ”uppslukar markens gyldne gröda, jordens frukter och skogens träd”, ja hur ”Jordens bästa frukter, människans outhärligaste lifsförnödenheter förstöras till usel vinning för en del då det förvandlas till gift för alla”. Detta är en nyckeltext, som direkt pekar på vad som däremot i bild är mindre poängterat och åskådliggjort, nämligen motsättningen mellan de få och de många, mellan utnyttjarna och de utnyttjade.

Denna sociala aspekt, denna demokratiskt samhällskritiska vinkling – som också skulle bli nykterhetsrörelsens grundinställning – får ögat leta sig fram till i figurmyllret. Den visar sig då vara riktad speciellt mot dels några välmående storbönder eller godsägare, dels ett par virkeshandlare eller brukspatroner. Dessa posterar på strategiskt valda punkter för att kunna övervaka arbetet med leveranserna och sniket inkassera sin vinst.

I högra bildhäftan åter skildras drastiskt ”Brännvinets följder”, hur dess flöde kantas av ”Slagsmål, Sjukdom, Lidelighet, Försoffning.” Avsevärt mer diskret och fördolt har man gått fram när det gällde kritiska anspelningar på överklassherrarnas leverne och konsumtion – kanske av försiktighet, kanske av en nedärvd devot respekt. Det man siktede in sig på var det florerande ceremoniella festande inom ett bacchanaliskt ordensväsen: knappt skönjbar är en procession där man bär en bål eller jätteterrin

på en bekransad bår åtföljd av tre flaggor eller standar. Den scenen finner man närmast till höger om spiralen, bakom en likaså bekransad Bacchusliknande fet gestalt, som har säckat ihop där han rider grensle över nacken på det tredje djurhuvudet. Alltså ändå på en vital plats i bilden.

I den trånga utblicken till höger mellan drakens svällande kropp och dess spiral skymtar, nära bakgrunden, en avrättningsplats med en hängd man på en galge samt ett steglingshjul. ”Invid sjelfva galgen mördar drinkaren sin broder” säger texten. Denna diminutiva bild detalj skall vi återfinna på exakt motsvarande plats på den andra planschversionen, vilket tyder på att de stammar från samme tecknare. Men det är en fråga vi måste återkomma till.

Innan vi lämnar spiraldraken återstår att ringa in dess svenska kopia. I stort sett följer den troget sin förebild men har genom vissa utrensningar fått en klarare överblickbar gestaltning. Inte minst viktigt är att konstnären har frilagt och poängterat det tredje, vätskespyende drakhuvudet. Och han har hållit sin kopia i en mjukare tonskala. Själva bilden har han dessutom omgett med en dekorativ vegetationsbård, dit han har flyttat ut textkommentarerna.

Bladet föreligger dels i rent svarttryck, dels i blekt färgtryck, ”lithochromi”, där vissa exemplar dessutom akvarellerats, samt vissa har tryckts med en bronston över figuren.

Denna svenska kopia är som nämnts anonym, men som dess upphovsman har av gammalt konstnären Anders Lundquist (1803–53) utpekats. Detta visar sig vara riktigt; i hans efterlämnade papper – självbiografiska anteckningar och kas-

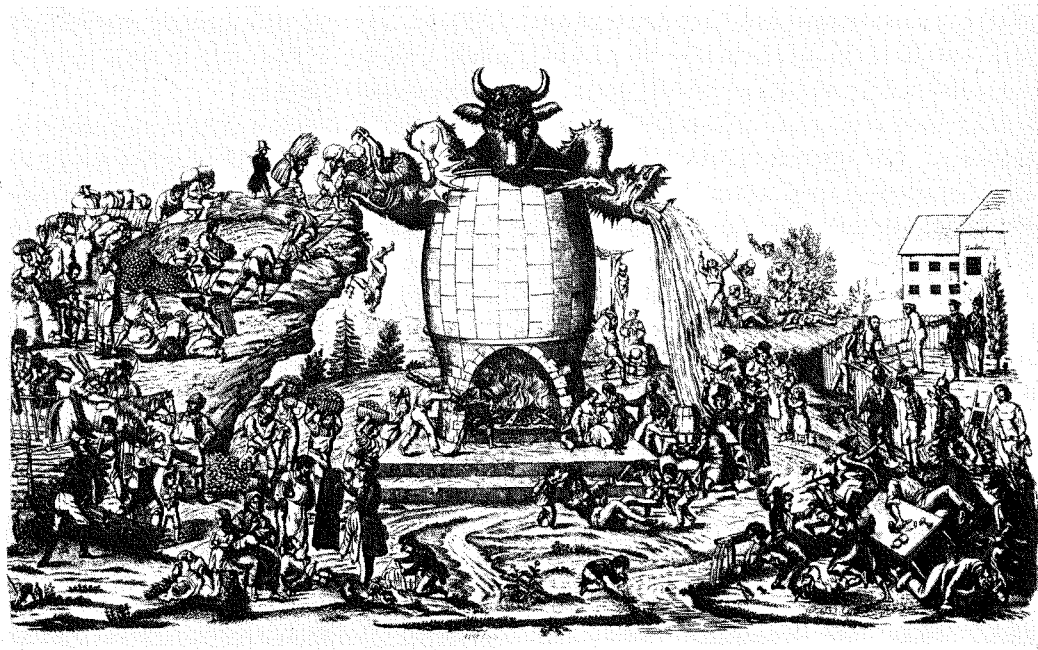

Fig. 2. Brännvinsdraken. Variant av kompositionen på bild 1. (Efter ill. i *Från Brännvinsdraken till studiecirkeln*.)

saböcker — som har hamnat på KB, kan man inhämta att han utförde sitt arbete redan under hösten 1843, alltså året efter förlagans tillkomst, vidare att beställaren var den kände koppar- och litografitryckaren A.M. Spång samt att Lundquist

under följande år också stod för akvarelleeringsarbetet.⁴

Den ovan berörda, på bild 2 återgivna avvikande drakversionen har inte gått att uppdriva som originalplansch. Avbildningen har måst göras efter en illustration i volymen "*Från brännvinsdraken till studiecirkeln*" (1939). Den uppges dock i bildtexten där ha varit använd även i Sverige "som agitationsmedel inom nykterhetsverksamheten". I en artikel (i okänd tidning, okänt datum), signerad av den på området sakkunnige Einar "Texas" Ljungberg, där den också avbildas, påstås att "I en del ordenshus på landsbygden kan man ännu finna denna af-fisch".

Med all sannolikhet är även denna plansch — som kanske är den tidigare av de två — utförd i litografi, och att den har tecknats av samme konstnär, Trube, som den förut behandlade, röjs av en liten

⁴ Planschen inklusive vegetationsbården, finns avbildad som plansch i kopparjuptryck — med läsliga texter — vid s. 234 i *Svenska folket genom tiderna*, 10 (Malmö 1939), vidare i *Den Svenska historien*, 9 s. 165 (Sthlm 1968), men feldateras till "omkr. 1880", samt i Lena Johannessons *Den massproducerade bilden* (Sthlm/Lund 1978), bild 18. Den dateras där till 1860-talet. De två förstnämnda bildhänvisningarna har välvilligt meddelats mig av prof. Gösta Berg.

Om A.L. se Harald Schiller, "En drottningens protegé — och hans öde", i *Gode herrar och svenske män* (Sthlm 1933) samt G. Jungmarker, "C.J. Lindström. En svensk tecknare i Italien", i *Nationalmusei årsbok 1934*. (Sthlm 1934) och dens. "Heros Scriblerus". Lorenzo Hammarsköld karikerad o. porträtterad", *Personhistorisk tidskrift* 1970(–72), omtryckt i *Bokvännen* 1974:1. A.L:s kvarlämnade papper ingår i KB, handskr. I 1 30 o. 31.

detalj gemensam för båda versionerna, en fråga vartill vi får återkomma. Men centralmotivet har radikalt ömsat gestalt. Jämfört med den ovan behandlade "spiraldraken" har djurets formproblem och hela gestaltning som synes lösts på ett helt avvikande sätt i den version som här skall behandlas. Här är monstret tvåhövdad men dess kropp i övrigt dold för oss, nerstoppad i en cistern i form av en jättetunna, vars underrede har en bågformad öppning vettande in mot vad som tydligen skall vara en brännvinspanna, där det eldas för fullt. Det är bara de två huvudena och halsarna man ser av odjuret; de kränger sig ut över tunnans rand. Det framgår ändå att denna drake till sitt yttre hör till de mer traditionella; den är taggig, flikig, har öronvingar samt en tunga slutande i en vass pilspets. Men kroppens gestaltning och dess delars inre relationer har konstnären undvikit att behöva redogöra för, tagande betäckning bakom tunnväggen.

Mitt emellan de båda drakhalsarna tittar förbryllande nog upp det stora bistra huvudet av ett nötkreatur, någon sorts dystertblickande hornboskap. Dess art och dess motivering här förefaller till en början ovissa. Alternativet ko kan genast avskrivras. (Att nykterister förr ofta håfullt kallades "skummjölkskalvar" måste snarare förbjuda än motivera en kos inplacering på en nykterhetsplansch!) Alternativet oxen har heller ingen omedelbar relevans men visar sig rymma vitala problem till vilka vi får återkomma.

Oxen framställs som statisk och passiv, det är i stället draken som agerar. Medan hans vänstra huvud slukar de obligatoriska bränneriråvarorna — säd och potatis — som där matas in, så utspyr det andra huvudet brännvinet i en ström med stor

fallhöjd. (Detta sistnämnda förhållande skall visa sig i vårt fall kunna vara ett betydelsefullt faktum.)

Drycken från ovan samlas upp dels i en behållare, en tunna, dels och framförallt av folk med ivrigt framsträckta glas eller bägare och stop. Vi skall se hur hela detta upptråde kan ge associationer långt bakåt i tiden.

Landskapet är även i denna version sterilt och lufttomt, terrängmässigt högst fantastiskt utformat, och tätbefolkat, men utan grottbildningar. Längst till höger invid bildgränsen ligger ett inhägnat "Zuchthaus" med uniformerad vaktpersonal och poliser i pickelhuvor. Bland de i övrigt realistiska figurerna i samma bildhorn har det smugit sig in en liten djävulsfigur — vederbörligen försedd med de traditionella attributen horn och svans — sittande till bords med drinkare vilka just råkar stjälpa bordet. Han har naturlig hemortsrätt i en drakmiljö.

Drakar och djävlar var ju i västerländsk föreställningsvärld samma andas barn, det Onda förkroppsligat. Så levde de vidare en bit in på 1800-talet i kyrklig konst, åtminstone den provinsiella, och under medeltiden hade ju deras skara utökats med närbesläktade monstra och groteska figurer av mer svårbestämd art. Dit hörde inom skulpturen de hårdstilerade gestalter som fick bilda kyrkornas vattenkastare, som vår tvehövdade drakes ena huvud kan associera till: dessa fritt utstående rännstumpar uppe vid takkanten, ur vilkas öppna gap regnvattnet skulle strömma ner. (I snarlika vätskeförknippade sammanhang men i konsthantverkets småskalighet fortlever drakhuvudet för övrigt ännu in i modern tid, fast nu helt avsymboliserat och använt bara för sin dekorativa effekts skull, näm-

ligen som utsmyckning av mynningen på pipen till vin- och tekannor.)

Bland gapande huvuden använda inom arkitekturskulptur som dekorativa utlopp för vätskeströmmar är det dock oftast grinande maskaroner, speciellt lejonmasker, som möter oss. Inte minst gäller detta fontänuppbyggnader, och bland sådana fanns fordom en kategori som är av speciellt intresse i vårt aktuella sammanhang, nämligen de dryckesfontäner vilka bygges upp som tillfällighetsarrangemang vid stora officiella festligheter. Detta förekom traditionsenligt såväl hos oss som på kontinenten. Därmed tror jag vi nalkas lösningen på vårt intrikata drak- och oxproblem och skymtar dess oväntade historiska bakgrund.

Vid sådana högtidliga tillfällen bjöd överheten "folket", storstadsborgarna, inte bara på praktfulla uppträden utan också på fri traktering under bar himmel. Det rörde sig framför allt om vin i strida strömmar, men också någon substantiell föda förekom som tilltugg. Detta var den nordiskt bacchanala översättningen av den kända caesariska regeringsmaximen "bröd och skådespel åt folket". Och här blev det folket som självt tragiskt kom att stå för fortsättning på "skådespelen"; det utspelades strider och orgiastiska gatuppträden samt dödliga våldsamheter runt utskänkningsställena. Allt medan stormännen på betryggande avstånd satt bänkade runt sina bankettbord.

Minnat av sådana festarrangemang — snart sagt obligatoriska här liksom på kontinenten — har ofta bevarats i bild. Låt oss se på de svenska eller sverigerelaterade gravyrerna, dessa som för vår publik kunde bilda den berikande associationsbakgrunden.

Ett isolerat exempel av tysk-svensk ex-

traktion erbjuder den berömda fredsmåltiden i Nürnberg 1649, där avslutandet av det trettioåriga kriget vederbörligen beseglades med en överflödande rik bankett för delegater från båda länderna.

Med utgångspunkt från Joachim von Sandrarts jättemålning i stadens rådhus, detaljerat skildrande festmåltiden, samt med anlitande av gravyrer jämte samtida litterära källor har Åke Stavenow (i *Nationalmusei årsbok* 1934) givit oss en ingående skildring av evenemanget.⁵ Där är det stormännens praktfullt utstyrda festbord som sådant som står i centrum för författarens intresse. Men, mer i förbigående, noterar han därjämte att "det var också sörjt för folkets bespisning. Tvenne oxar jämte massor av bröd utdelades bland de fattiga, och i ett av fönstren i rådhuset stora sal" — en trappa upp, där banketten avåts — "stod ett lejon skulpterat i trä, ur vars käft det under sex timmar rann strålar med rött och vitt vin ned på torget".

Detta finns skildrat i flera exteriörbilder, dels i en samtida målning och dels i gravyrer, bådadera anonyma. Man ser där "massor av folk skocka sig nedanför lejonet och hålla fram sina hattar för att rädda de dyrbara dropparna". (Bild 3.)

Situationen liknar påfallande den som vi mött på vår aktuella drakbild, nummer 2. Och lejonet (som finns bevarat och skall symbolisera Sverige och svenske kungen, kallad "Lejonet från Norden") grinar med öppen käft ungefär lika grymt som den tvehövdade draken.

⁵ Å.S. utgår från den anonyma skildringen *Kurtze Beschreibung des Schwedischen Friedensmahls, gehalten in Nürnberg den 25 Herbstmonats Anno 1649*. (Gedruckt bey Jeremia Dürnlern.) — Ex. i U.U.B., Planerska Gustaf Adolfsaml.

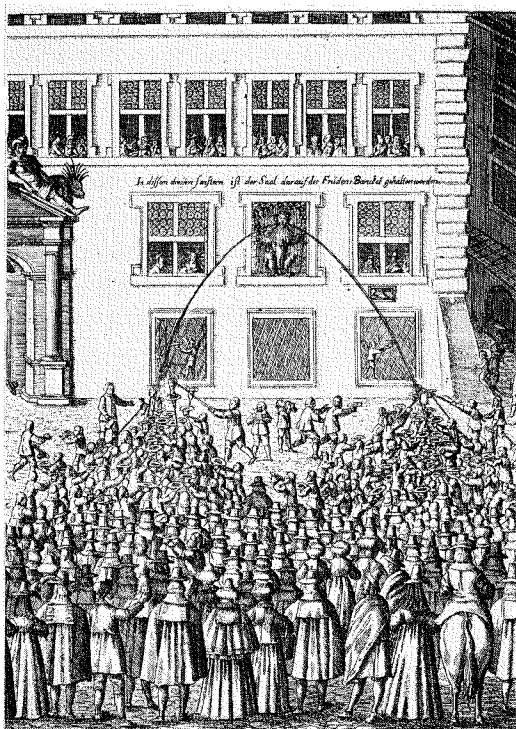

Fig. 3. Folkutspisning i Nürnberg under fredsmåltiden 1649. Anonymt kopparstick (utsnitt). KB.

Likartade bacchiska festscener känner vi som sagt från svensk botten. En utspelades sålunda i Stockholm året efter Nürnbergsbanketten, nämligen när drottning Kristina 1650 kröntes. Då gavs det stor middag på Slottet, och om det evenemanget, med dess tidstypiskt ståndsmässiga gradering av gästerna, berättar Lundin och Strindberg i *Gamla Stockholm*, att "Ridderskapet fick äta i matsalen, presterna i vestra fyrkanten, borgarena i förmaket för rådkammaren, och bönderna på 'giliestugan'. Presterna fingo ett berömligt tractamente och voro tillsammans till klockan fyra efter midnatt. Kröningsoxe, och vin ur tre springbrunnar tilldelades folket.

Dagen därpå hölls gästabud, och natten efter funnos tio menniskor ihjelslagna på gatan."

Här möter oss alltså det senare ofta återkommande begreppet "Kröningsoxe" som en vedertagen beteckning för materiell föda serverad som komplement till vinflödet. Och därmed tror jag vi står inför förklaringen till det mystiska hornkreaturets uppdykande på bild 2. — Nog är det en bedagad sådan kunglig Kröningsoxe eller en dess höga vederlike som har måst rycka in och göra tjänst där och sig till skam fått dela tunna med draken. Och nu är det finkel som rinner där det i hans krafts dagar rann vin.

Liknande festarrangemang levde med traditionens sega makt vidare genom århundradena. Ett utspelades sålunda då Stockholms magistrat vid Karl XI:s kröning i december 1672 hade låtit uppföra en festdekoration invid rådhuset på Stortorget. Den finns dokumenterad i bild. (Bild 4.) Det rörde sig, som synes, om en rikt eklärerad skärmvägg, prydd med deviser samt försedd med ett par lejonmaskaroner ur vilkas käft det i mun-giporna välde två vinstrålar fallande ner mot markplanet — kanske, som i Nürnberg, med fritt val mellan rött och vitt. I varje fall blev folksamlingen lika stor som där och lika ivrig att i hattar eller medförda muggar och stop fånga upp den begärliga dryck som bjöds från ovan. Detta "från ovan" känns nästan som innebure det en social symbolik, kontrasten mellan över- och undersåtar: här fick folket samla smulor som föll från de rikas bord.

Bilden av den aktuella kröningsdekorationen är ett kopparstick i decembers nordiskt kulna vinterdunkel, graverat av tysken Eimmart efter en förlagsteckning av

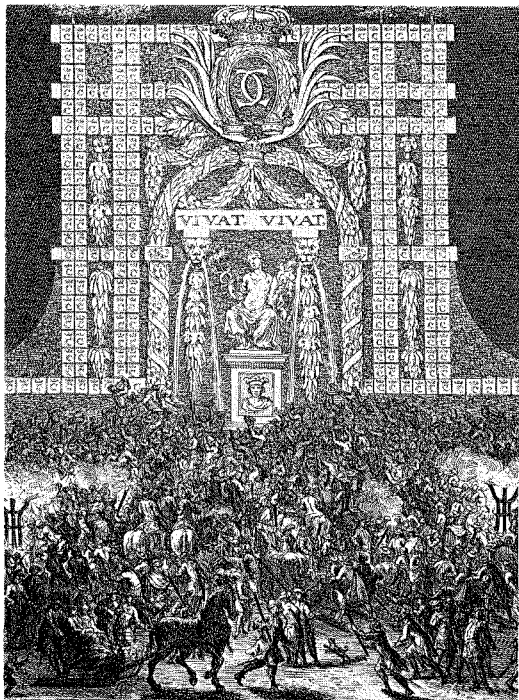

Fig. 4. Folkutspisning på Stortorget i Stockholm vid Karl XI:s kröning 1672. Eimart efter Ehrenstrahl. Kopparstick (utsnitt).

själve hovmålaren Ehrenstrahl. Den visar oss både det arkitektoniska tillfällighetsarrangemanget och det tumultuariska folkliv som utspelades i trängseln där bredvid.

I litteraturen kan vi få kompletterande upplysningar vilka förmåler att "på Stortorget serverades åt folket en så kallad kröningsoxe, och vin flöt ur flera springbrunnar. Folket drack, slagsmål uppstod och några personer dödades." Dessa förutsebara tragedier hindrade ingalunda att "alla dessa dagar flödade vin fortfarande ur springbrunnarna på torget för folket".⁶

Minnet av sådana tilldragelser bör ha kunnat bevaras länge lagrade i folkdjupet, både ute på kontinenten och här, och de hade aktualiserats genom snarlika upprepningar, för vår del ännu hundra år senare.

Till Gustaf III:s kröning i maj månad 1772 uppfördes sålunda en motsvarande men sprödare tillfällig festdekoration, efter ritningar av arkitekten och överintendenten baron C.F. Adelcrantz. Dess utseende framgår av Pehr Flodings gravyr som under vårliga skyar visar upp "utseendet af Decorationen på västra sidan om Kongelige Slottet i Stockholm, vid Konung Gustaf III:s och Drottning Sophia Magdalenas kröning den XXIX mai MDCCLXXII, hvarifrån oxen, samt vin, och andra förfriskningar gafs menigheten till delnings".⁷ (Bild 5.)

Det rör sig här om sirlig gustaviansk trädgårdsarkitektur; en tredelad mittpaviljong flankerad av obelisker samt där emellan, som förbindelsekedjor i ett bakre plan, rader av bord med fyllda skålar under baldakintak. I paviljongens mitt ligger den nämnde oxen på ett altarartat bord, flankerad i sidoalkover av tunnor på vilka en liten Bacchusfigur rider grensle och ur vilka en vinstråle strömmar ner i små bassänger. Obeliskerna har maskaroner, ur vilka det också rinner vätskestrålar ner i en halvskål samt vidare till grunda, laggade träkärl.

Naturligtvis kan en stekt ox inte se ut som här på gravyren, snygg, prydlig och oförstörd, nästan som levande. Förklaringen är enkel: det som visas är en sorts

⁶ Johan Grönstedt, *Svenska hoffester*. 1–5. (Sthlm 1911–17.)

⁷ Bladet ingår i sviten "Solemniteter som förföllo i Kongl. Residence – staden Stockholm, Åren 1771 och 1772" (23 blad folio. – Palm, Floding n.ris 15–38).

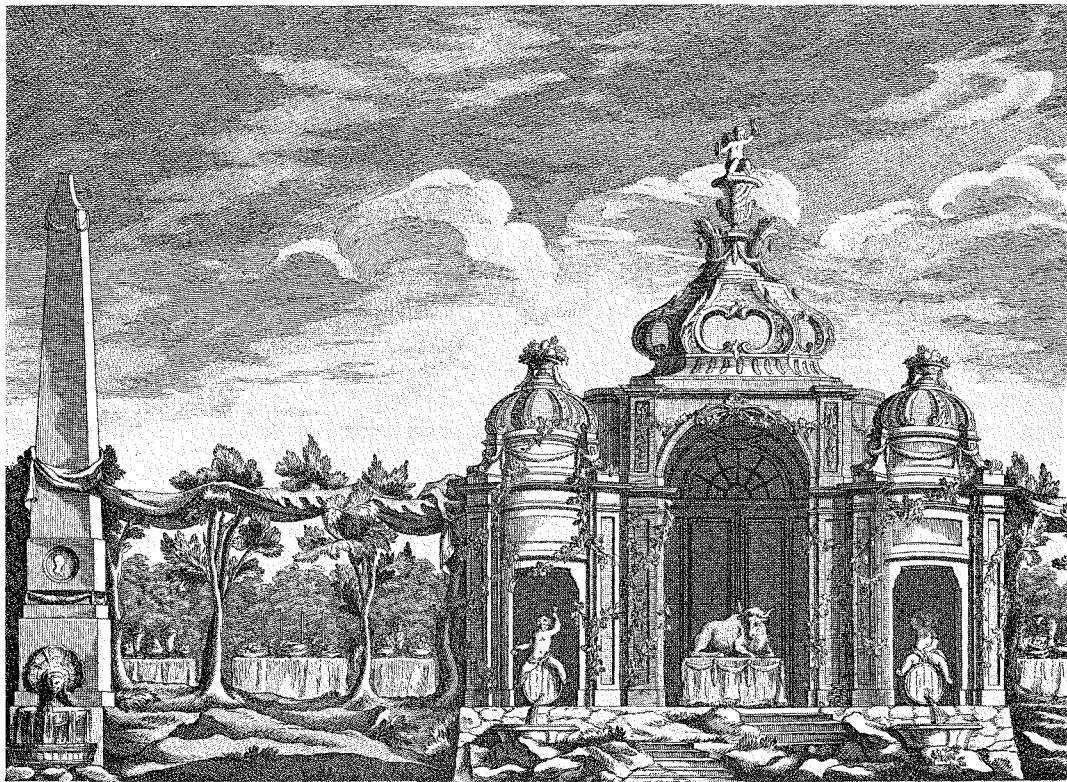

Fig. 5. Dekorationsuppbyggnad för folkutspisning vid Slottet i Stockholm under Gustaf III:s och hans gemåls kröning 1772. P. Floding efter C. F. Adelcrantz. Gravyr (utsnitt).

ihålig tillfällighetsskulptur, en attrapp formad i papiérmaché, tillverkad att tjäna som det prydliga höljet kring den stek som gömdes i dess inre. (Det gäller här alltså samma arrangemang i stor skala som det vi möter på en teater där det visas pjäser i vilka någon aktör föreställes äta på scenen.)

Folktrakteringen fick tydligen under senare år en förenklad, förborgerligad och avdramatiserad form, mer praktisk men också mer fantasilös; Svenska akademins ordbok har på uppslagsordet "Kröningsoxe" uppgifter dels om de ursprungliga arrangemang vi ovan mött,

dels om en senare variant, bestående av "en av papp gjord figur i form av en ox som innehöll knyten av mat och vinbuteljer, vilka utdelades bland mängden".

Attrappavslöjandet kan vi för äldre tid få också via Grönstedts ovan citerade arbete, där han ger oss skildringar från en fest på 1600-talet vid drottning Kristinas hov, inte en kröningsfest alltså denna gången utan en som till hennes ära anordnades av den tilltänkte gemålen tronföljaren Karl Gustaf.

Då uppfördes en balett kallad "Le Boeuff rotti, eller den stekta oxen". Johan Ekeblad berättade därom i sina brev hem

till fadern på Stola.⁸ "Där blef en stekt oxen af papper gjord framlagd, lika som skedde på torget i kröningen, hvar till allehanda folk kommo att skära utaf. Var helt vackert att se."

Även i samband med banketten under denna hovfest vankades fri dryckestraktering för stockholmarna: "8 anrättningar bars på hennes majestäts bord. Där vanka ock allehanda music, och lät han springa vin allt från klockan 6, då banquetten begyntes, in till klockan 8 den andra dagen." Alltså: "för folkhoparna på gatan hade vin runnit hela natten", medan krutröken från kanonsaluten och fyrverkerier "stod som en tjock dimba öfver staden".

Det syns mig vara helt naturligt om den nyväckta, folkligt militanta nykterhetsrörelsen såväl på kontinenten som i vårt land sökte hålla det skrämmande minnet av sådana solenna begivenheter levande och starkt reagerade mot höga myndigheters hävdvunna festarrangemang, där de i falsk folklighet saboterade allt det som ordensbröderna börjat kämpa för.

Vilken av de båda drakversionerna som är den först tecknade, det är ovisst och mindre väsentligt. Snarast gissar man väl på den med oxen i tunnan, därför att den pekar bakåt och direkt syns mig visa upp en ättling till gångna tiders Kröningsoxe. Det var i så fall när detta djur kanske visade sig vara halvt okänt av nyare generationer som man bytte till den modernare spiraldraken på vår första bild.

⁸ Johan Ekeblads bref, utg. af N. Sjöberg, 1-2. (Sthlm 1911-15.)

Zusammenfassung

Über den "Schnapsdrachen". Eine Abstinenztafel, deren Varianten und sozialer Hintergrund.

Gegen die Mitte des 19. Jahrhunderts benutzte die damals ziemlich neue Abstinenzbewegung in Schweden eine Propagandatafel gegen den Alkohol, genannt der Schnapsdrachen.

Dieser existiert in ein paar Versionen und Auflagen. Der in Figur 1 abgebildete ist der übliche Typ, hier in einer schwedischen Kopie nach einer importierten Vorlage, die auch in Schweden verbreitet wurde.

Die letztgenannte stammt aus Hamburg-Altona (das sich zu der Zeit in dänischen Besitz befand). Sie trägt die doppelten Urheberangaben "J. L. Schmidt inv. & edidit Altona" sowie "Trube del. 1842". — Der letztgenannte war ein Maler und Lithograph namens J. Trube, der um die Jahre 1830–40 in der C. F. Fuchs Lithographischen Druckerei in Hamburg arbeitete.

Die schwedische Kopie wurde 1843 vom Künstler Anders Lundquist (1803–53) angefertigt.

Das Bild zeigt eine ziemlich hügelige Phantasielandchaft, ähnlich einer Märchenillustration, in deren Zentrum ein Ungeheuer mit drei Köpfen thront, "der fürchterliche Drachen", das als lebendiger Schnapsbrenner dieht. Die Landschaft wimmelt von Menschen, die durch ihre Handlungen eine medizinische, eine soziale und eine demokratische These demonstrieren sollen: "Der Schnapsbrenner verschlingt das wertvollste und richtet nur Schaden an", und das geschieht "zum schönsten Gewinn für einige wenige, während es zu Gift für alle verwandelt wird".

Die linke Bildhälfte zeigt was verzehrt wird, die rechte zeigt "die Folgen des Schnapses".

Die zweite Version, Bild 2, konnte nicht im Original aufgetrieben werden, sondern wurde hier nach einer Buchillustration klischiert. Gewisse Bilddetails zeigen, daß diese Lithographie vom selben Künstler, Trube, angefertigt worden sein muß, der die Version im Bild 1 gezeichnet hat.

Der Drachen hat hier zwei Köpfe, die aus einem Faß heraus schauen, und der Schnaps fließt aus einem Maul dieses "Mischwesens". Dieser Strom aus großer Fallhöhe wird emsig von Menschen in mitgebrachten Bechern und Krügen aufgesammelt. Zwischen den Drachenköpfen befindet sich ein gehörntes Wesen, das hier als ein sogenannter Krönungssochse identifiziert wird. Sein Vorhandensein deutet darauf hin, daß die Propaganda des Schnapsdrachens sich nicht zuletzt gegen die Alkoholpolitik der Obrigkeit und der Oberschicht — oft abweisend gegen die Abstinenzbewegung eingestellt — wendet, symbolisiert durch den Krönungssochsen. Ein am Spieß gebratener Ochse wurde dem Volk als "Imbiß" zu dem in Strömen fließenden Wein serviert, als Gratisverzehr zu nationalen Feierlichkeiten in Schweden und im übrigen Europa. Beispiel: Anlässlich des Festmahls in Nürnberg 1649, zur Feier des Friedensschlusses zwischen Deutschland und Schweden nach dem Dreißigjährigen Kriege, wurde der Stadtbevölkerung sechs Stunden lang zwei Ochsen samt Brot und Wein gereicht. (Bild 3. Siehe auch Fußnote 5.) Anlässlich der Krönung von Königin Kristina in Stockholm im Jahre 1650 und von Karl XI. im Jahre 1672 gab es am Spieß gebratene Krönungssochsen sowie Wein in Strömen (Bild 4), was zu blutigen Straßenunruhen führte. Anlässlich der Krönung von Gustaf III. im Jahre 1772 wurde der Ochse als Attrappe in Papiermaché dargestellt, gefüllt mit Bündeln von Nahrungsmittel und Weinflaschen (Bild 5). — Die Volksbewirtung war nun zivilisiert und entdramatisiert.

Die Erinnerung an die traditionsgebundene, überreichliche "Großzügigkeit" der Obrigkeit lebte offenbar weiter und hat offensichtlich auch für die von der Abstinenzbewegung ausgeführte Darstellung der hier behandelten Propagandatafel eine Rolle gespielt.

(Übersetzung: Volkmar Kettmaker)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Järnplogen i Dalarna

Ett genmäle

Av Pablo Wiking-Faria

I förra numret av *Rig* utsatte Nils-Arvid Bringéus min artikel "Dalabönder uppfann järnplogen – Plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet" för hård kritik. Jag kommer här att bemöta kritiken.

Inledningsvis anmärker Bringéus att "författaren heter Pablo Wiking-Faria och hans namn borgar för att han åtminstone inte själv är dalkarl". Bringéus anser tydligen att mitt ursprung har betydelse för diskussionen. Visst kan det vara roligt att konstatera att vi båda är födda i Skåne, men vad har det med saken att göra?

Och nu övergår jag till sakfrågan. Bringéus' recension är till stor del ett försvar för hans studie "Järnplogen som innovation" (1962). I fortsättningen kommer jag därför att behandla både recensionen och skriften från 1962.

Bringéus menade i "Järnplogen som innovation" att det var *bruk och brukspersoner* som först införde plogen med vändskiva av järn, järnplogen, i Sverige. I skriften hävdades det att bruken i Dalarna först tillverkade och spred kunskap om järnplogen. Mot detta har jag i min artikel kommit fram till, att det var *bönder* i Dalarna som uppfann, tillverkade och spred kunskap om järnplogen. Det är i denna fråga jag åberopat honom "så ofta", vilket kanske inte helt framgår av recensionen.

Eftersom Bringéus' recension mest handlar om hans egen forskning, kan det vara lämpligt att börja med en liten resumé av vad jag kommit fram till i min artikel: Järnplogen uppfanns och började användas av bönder i Ore socken i Dalarna omkring 1730. En parallell, fast något senare, utveckling skedde i södra Dalarna. Läsaren får följa hur stor andel av bönderna i de olika socknarna, som skaffat sig järnplog vid olika tidpunkter. Omkring 1785 hade över hälften av alla jordbrukare i stora delar av södra Dalarna skaffat sig järnplog. Det finns inga belägg för att bruk eller brukspersoner skulle ha tillverkat några järnplogar under 1700-talet.

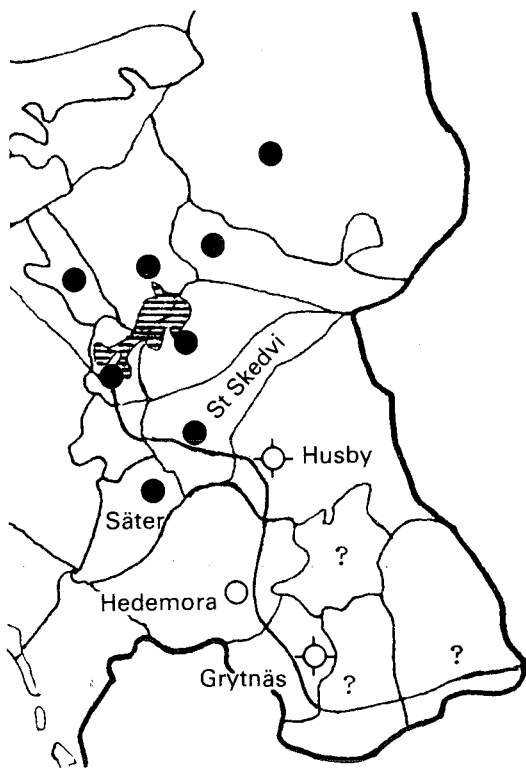
Håller mina källor och metoder?

1. Hur stort är mitt källmaterial? I sin skrift från 1962 avhandlar Bringéus utvecklingen i Dalarna på 1700-talet på fem sidor. Han använder sig så gott som enbart av berättande källor. Jag har givetvis i min artikel använt mig av all topografisk litteratur och alla andra berättande källor, som jag har kommit över, men det nya källmaterial jag tillfört är framför allt bouppteckningar. Recensenten menar att jag baserar mig på "mjukdata" och "spröda bouppteckningsnotiser". Han nämner inte att jag använt ca 2 500 bouppteckningar i min undersökning. När Bringéus undersökt skånska jordbruksredskap har han använt fler bouppteckningar, men t. ex. Norges ledande jordbruksexpert Valen-Sendstad använde inte fler än ca 1 500 i sin undersökning över hela Norge.

Min undersökning är ingen doktorsavhandling. Därför har jag inte kunnat ta mig tid till att undersöka *alla* tillgängliga källor. Det finns fler bouppteckningar och annat liknande källmaterial att studera. Men jag anser att mina 2 500 bouppteckningar är tillräckligt många för att ge en mycket god grund för statistisk bearbetning.

2. Så till frågan om terminologin. Tack för påpekandet om "ploghyveln", men har detta något att göra med termen "järnplog"? Bringéus har inte framfört några argument för att uttryck som "järnplog" och "plog med järnfjöl" (fjöl = vändskiva) i bouppteckningarna skulle kunna tolkas som något annat än en plog med järnvändskiva. Det är först i mitten av *1800-talet* som terminologin kan bli besvärlig, men det är ju en epok efter den, som min artikel behandlar.

Vi utgår nu först från de *uttalade* järnplogarna, de som benämns "plog med järnfjöl" el. dyl. i bouppteckningarna. Karta 1 visar hur stor andel av jordbrukarna i bouppteckningarna som skaffat sig järnplog år 1785 i de socknar i sydöstra Dalarna, där mitt material är som rikast. Vi ser att järnplogen införts hos hälften av jordbrukarna i

Karta 1. Andel jordbrukare med järnplog år 1785.
(Enbart uttalade järnplogar)

Karttecken:

- ☀ >90 % av jordbrukarna har järnplog
- 50–90 % av jordbrukarna har järnplog
- ⊙ 10–49 % av jordbrukarna har järnplog
- ej genombrott för järnplogen

åtta socknar. I Husby och Grytnäs socknar har ett genombrott för järnplogen skett, dvs. fler än 10 % av jordbrukarna har skaffat sig detta nya redskap. Men i Hedemora socken har ännu inget genombrott skett.

3. Jag har emellertid inte nöjt mig med dessa uttalade järnplogar. Det är nämligen ganska ofta

som det i bouppteckningarna, speciellt i vissa socknar, bara står "plog", när man har mycket starka skäl att misstänka att det är en järnplog. Hedemora är ett bra exempel på en sådan socken. I de 230 bouppteckningar från socknen som är relevanta här finns så gott som inga uttalade järnplogar, men:

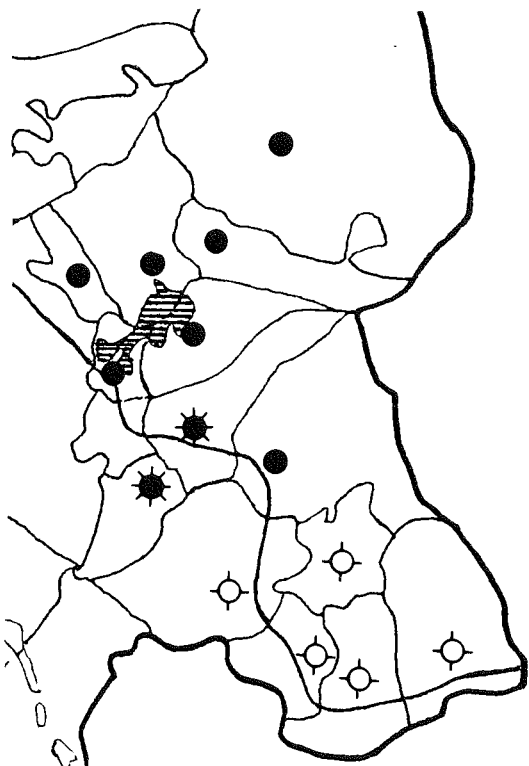
År 1777 fick Johan Andersson i Bältarbo i Hedemora socken pris av Patriotiska Sällskapet för sin plog med vändskiva av järn. Vi vet att även fadern tillverkade järnplogar. När fadern dog 1773 efterlämnade han 4 plogar, men alla benämns bara "plog" i bouppteckningen. På karta 1 ser vi att järnplogen fått sitt genombrott i Grytnäs socken söder om Hedemora. Införandet av järnplogar i Grytnäs började uppe vid gränsen till Hedemora och spred sig sedan åt sydost. Detta verkar vara ett typiskt fall av "grannskapsspridning" (även om spridning ju kan ske på många andra sätt). Dessutom finns det i bouppteckningar i Hedemora i några fall upptaget lösa skoningar, alltså järnbleck till vändskivor av trä. (Den skodda plogen var den enklaste typen av järnplog.)

Sammantaget finns det alltså mycket som talar för att det fanns en hel del järnplogar hos jordbrukare i Hedemora socken. Hur ska dessa skiljas ut? Här har jag kommit med en metodisk nyhet: att skilja ut järnplogarna efter *värdet*. Denna metod kritiseras så hårt av Bringéus, att det verkar som om han menar, att hela mitt resultat faller med denna metod.

Alla föremål som innehöll järn värderades högt, råmaterial järn måste ju i de flesta fall köpas, det kunde inte framställas på gården. Över vilket värde kan man då anta att de som bara benämns "plog" är järnplogar? De 176 uttalade järnplogar, som jag här har att tillgå, är i genomsnitt värderade till 11 daler kopparmynt (kmt). Jag har antagit att "plogar" som värderats över detta genomsnittsvärde är järnplogar. Med detta värde faller en del slitna järnplogar, som värderats lägre, bort. Men å andra sidan kommer inga nygjorda plogar med trävändskiva med. I motsats till vad Bringéus påstår, har jag nämligen tänkt på att eliminera dessa. Det är inte speciellt ofta, som man i bouppteckningarna kan se att en plog har uttalad *träfjöl*, men när så varit fallet har den aldrig värderats högre än 9 daler kmt.

Plogar värderade över 11 daler kmt är alltså med allra största sannolikhet järnplogar. Inklusive dessa högt värderade plogar kommer järnplogssituationen att bli som karta 2 visar. Denna karta

Karta 2. Andel jordbrukare med järnplog-år 1785.
(Uttalade järnplogar samt plogar värderade till >11 daler kmt)

Karttecken se karta 1.

speglar, enligt min mening, verkligheten bättre än karta 1. Vi ser också att järnplogen fått sitt genombrott i Hedemora, vilket man alltså kunde misstänka redan tidigare. I Säter, St. Skedvi och Husby socknar har en större andel skaffat järnplog än vi förut kunde veta. Och vi kan nu se att järnplogen fått sitt genombrott även i de tre socknarna längst i sydost.

Vad man emellertid också kan se vid en jämförelse mellan karta 1 och karta 2 är, att skillnaderna på det hela taget inte är så stora. I de sex nordligaste här markerade socknarna samt i Grytnäs socken får vi t. o. m. samma resultat både med och utan "järnplogsvärdesmetoden".

Summa summarum så menar jag, att mina resultat om järnplogens spridning bland bönder i södra Dalarna utmärkt står sig även utan att föra in plogar värderade över 11 daler kmt. Å andra

sidan menar jag, att min metod håller vid en granskning, samt att jag med dess hjälp får en exaktare bild av det verkliga läget vad gäller införandet av järnplogen. (Metoden finns redovisad i min artikel, men i en skrift som Dalarnas hembygdsbok har jag inte gått lika noggrant in på den, som jag kunnat göra här i Rig.)

Bruk eller bönder?

Nu lämnar jag källor och metoder och går över till själva undersökningsresultatet.

1. Först detta med att "ta spjärn emot" tidigare forskning. Självklart gör jag det. All nutida forskning måste ju utnyttja det som gjorts tidigare, och utifrån detta söka finna nya resultat och infallsvinklar. Att jag nämner Bringéus och Jirlow så mycket i min artikel, beror ju på att det är de som tidigare mest ingående har behandlat samma ämne. Det är dessa forskare jag till stor del har tacka för att jag letts in på detta forskningsområde, och deras forskning har också gett frågeställningarna för min. När jag kommit fram till nya forskningsresultat är det självklart, att jag vill jämföra dessa med bl. a. Bringéus'.

2. Och nu till själva kärnfrågan i diskussionen, den om det var bruk eller bönder som uppfann, tillverkade och spred kunskap om järnplogen.

När det gäller källor om brukens produktion, har jag gått igenom alla de källor som Bringéus använt sig av samt en hel del ytterligare. Men jag har inte haft möjlighet att gå igenom hela bruksarkiv.

Hur var det då med Ore socken, där järnplogen för första gången uppträder i Sverige omkring 1730? Bringéus menade själv i sin undersökning 1962 att man i Ore var först i Sverige med järnplogar, och att det inte finns några uppgifter om överföring av idén från utlandet. I dessa frågor har vi kommit till samma resultat.

Men 1962 menade Bringéus också, att Furudals bruk i Ore socken varit ledande i utvecklandet av järnplogsinnovationen. Han menade sig ha funnit belägg för att järnplogar producerats där. I min artikel har jag kunnat visa, att dessa uppgifter, om att Furudals bruk tillverkat järnplogar, inte stämmer.

Bringéus upprepar nu i sin recension inte ståndpunkterna från 1962. Överhuvudtaget är det slående att Bringéus i recensionen inte alls nämner min genomgång av bruksproduktionen.

När det gäller södra Dalarna kan vi konstatera, att recensenten inte heller här håller fast vid sina

ståndpunkter från 1962. Då ansåg han nämligen, att man tillverkade järnplogar vid Stjärnsunds bruk och att råd från svartsmidesdirektören i riket hade varit avgörande för böndernas järnplogstillverkning. I artikeln har jag visat att de s. k. Stjärnsunds-plogarna inte tillverkats vid Stjärnsunds bruk, utan var bondesmidda plogar. Och, som visas under punkt 3. nedan, så utvecklades järnvändskivan självständigt av bönderna.

När det gäller skillnaden mellan Bringéus' skrift från 1962 och min artikel vad gäller frågan om bruk eller bönder, både vad gäller Ore och södra Dalarna, så har läsaren alltså kunnat se, att Bringéus nu på ingen punkt har kunnat hävda sina tidigare ståndpunkter.

Och möjligen är det så, att Bringéus nu i recensionen ändrat uppfattning om brukens roll? På ett ställe skriver han nämligen apropå något annat, att dalabönder "var de första tillverkarna och brukarna av järnplogar". Han anser däremot fortfarande, att bönderna inte *uppfunnit* järnplogen, dock utan att dra fram några argument för detta.

3. Jag menar att det finns flera punkter som klart visar att *bönderna* i Ore måste varit de som först *uppfunnit* järnplogen i Sverige. Trots ett relativt litet källmaterial är det helt klart, att många av bönderna i Ore hade skaffat sig järnplog redan omkring 1730. a) Som nämnts finns det inga belägg för överföring av innovationen från Nederländerna eller England (de enda andra länder som hade järnplog vid denna tid). b) Som nämnts finns det inte heller några belägg för att järnplogar producerats av några brukspatroner eller vid något bruk i Ore. Det är faktiskt så att järnplogar inte började produceras vid bruk i Dalarna eller i övriga Sverige förrän ca år 1840! Tillverkarna innan dess var alltså bönder eller bondesmeder. c) Järnplogen uppfanns och utvecklades inte bara i Ore socken utan också i södra Dalarna, bara det att man i södra Dalarna var 30 år senare. Det rika källmaterialet i södra Dalarna gör, att vi där kan följa järnplogens tillkomst i detalj. Först lade man små järnplåtar på delar av sin trävändskiva för att skydda den mot nötning. Så småningom lade man mer och mer järn på vändskivan, tills den var helt skodd med järn. Därefter kunde trävändskivan avlägsnas och vändskivor helt i järn tillverkas. Detta sista stadium skedde omkring 1765 i några socknar i södra Dalarna. Ungefär på samma sätt bör utvecklingen av uppfinningen ha gått till i Ore. "Tiden var mogen" för denna uppfinning. Den uppfanns i Nederländerna, i Ore och i södra Dalarna

oberoende av varandra. Och vilket var naturligare, än att det var jordbrukarna själva som utvecklade och förändrade sina jordbruksredskap?

Försök till förklaringar till varför järnplogen uppfanns och fick sitt genombrott just i Dalarna och just i denna tidsepok, ges i artikeln och tas inte upp här.

4. I recensionen uppehåller sig Bringéus vid järnplogsproduktion för avsalu. Det verkar som om bönderna i Ore inte tillverkat plogar för avsalu. Men varför blandar Bringéus in Värmlands-plogar från 1845, för att förringa järnplogens betydelse i Ore under 1700-talet? Istället var det bönderna i södra Dalarna, bl. a. i Hedemora socken, som började tillverka järnplogar i stor skala. Här fanns redan tidigare en tradition av smide för avsalu. Men även i södra Dalarna var det inte bara bondesmeder som innehade järnplog, vilket Bringéus tycks mena, utan främst helt ordinära bönder.

5. Bringéus drar fram Stiernswärd som exempel på att adelsmän var föregångare vad gäller jordbruksredskap. Ja, visst var han en föregångare på många sätt. Men dels var han ju ganska speciell för att vara adelsman i Skåne. Och dels måste man komma ihåg, att när Stiernswärd startade sin verkstad för bl. a. järnplogar år 1803, så hade redan majoriteten av Dalarnas bönder skaffat sig detta redskap. Och årsproduktionen vid hans verkstad översteg aldrig vad en eller två bondesmeder i Dalarna normalt åstadkom.

6. Att Bringéus angriper mig för att jag i huvudsak har begränsat min studie till Dalarna och 1700-talet är obegripligt. Artikelns huvudsakliga syfte var ju att undersöka när och var man först införde järnplog i Sverige, samt vilka som gjorde det. 1962 ansåg ju även Bringéus, att 1700-talet och Dalarna var den tid och det område som borde komma i fråga.

7. Nils-Arvid Bringéus utger sig för att inte ha någon historieteori. Istället anser han, att studien från 1962 präglades av "metodisk experimentlusta"; han "försökte klarlägga ett problem". Men jag kan inte tänka mig annat än att Bringéus har någon typ av bild (teori) av orsaker och sammanhang i samhällens utveckling.

Åtminstone när det gäller jordbruksinnovationer ser det ut, som om Bringéus har en teori om, att brukspersoner, adelsmän och andra ståndspersoner var de som kom med nya idéer och utvecklade tekniken. Och det är inget fel i att ha en teori.

Men *fakta* måste ju avgöra om en teori stämmer

eller inte. Kan inte fakta belägga teorin, så är teorin felaktig, åtminstone i det konkreta undersökta fallet.

När det gäller järnplogens införande i Dalarna, så menar jag att mina slutsatser om böndernas roll stöds av fakta, medan Bringéus' tes om stånds personer avvisas av fakta. (Om det kommer fram nya fakta som omkullkastar mina resultat, så får jag givetvis böja mig för dem.) Att, som Bringéus gör i recensionen, räkna "med impulser från Furudals bruk, dock utan att kunna bevisa dem", är väl ändå att låta teorin vara lite väl dominerande över fakta.

8. Eftersom Bringéus nämner det, så vill jag gärna instämma i att många etnologer i Lund har varit ledande i att ge sociala perspektiv på etnologisk forskning. Läsningen av deras skrifter har inspirerat mig mycket. Den sociala infallsvinkeln i min undersökning är, att jag sökt visa på kopplingen mellan just tekniska innovationer och social struktur.

Agrar revolution på 1700-talet eller 1800-talet?

En fråga som tas upp i recensionen är om den agrara utvecklingen på 1700-talet överhuvudtaget var viktig eller om den bara var marginell.

Vid 1800-talets mitt började en stor agrar utveckling. Bringéus' "Järnplogen som innovation" behandlar mest detta skede i historien. Här har Bringéus gjort ett mycket betydande arbete för att kartlägga utvecklingen.

Men när det gäller ringaktandet av den agrara revolutionens betydelse på 1700-talet och i början av 1800-talet, innan bruksproduktionen av redskap kom igång, menar jag att Bringéus tar fel.

I min artikel har jag visat att den bondesmidda järnplogen förutom i Dalarna också införts i hela Norrland, på Gotland och i Västsverige före år 1840. De bondesmidda järnplogarna var dominerande i Sverige i över 100 år. Det är nästan lika länge som de fabrikstillverkade har funnits. Med järnplogen blev det mycket lättare att nyodla. Enorma nyodlingar skedde också under 1700-talet och början av 1800-talet. Järnplogen underlättade även införandet av en enklare sorts växelbruk (lindbruket, beskrivet i artikeln) i Dalarna och delar av Norrland och Västsverige. Skördarna mångdubblades. Andra jordbruksredskap, t.ex. harvarna, förbättrades. Tröskningen mekaniserades i norra Sverige. Gödslingen förbättrades.

Den första agrara revolutionen under tiden ca

1700–1850 innebar en stor omvälvning av jordbruket framför allt i norra och västra Sverige. På slättbygderna i Mälardalen och sydligaste Sverige skedde inte så mycket förrän omkring 1850. Som förklaring till detta dröjsmål har jag i artikeln föreslagit adelns starka grepp över jorden där.

Den andra agrara revolutionen från 1800-talets mitt och framåt fick kanske större betydelse för landet som helhet än den första. Men vi får inte glömma bort att den agrara utvecklingen före 1850 hade enorm betydelse i de delar av landet den berörde, samt att det var i detta tidigare skede som många av de avgörande innovationerna kom.

Redskapsforskningen inom etnologin idag

I början av sin recension ställer Bringéus en fråga, om redskapsforskningen idag inte är så gångbar vid Institutet för folklivsforskning. Jag vill gärna knyta an till denna fråga.

Nils-Arvid Bringéus och jag har olika ståndpunkter i vissa frågor, men jag tror att vi båda anser att det är viktigt att etnologin behåller sin profil av *kulturhistorisk* vetenskap. Jag tror också att vi är ense om att undersökningar om redskap och andra föremål bör ha en viktig plats. Men idag finns det ganska många etnologer, som inte förstår vad det kan vara för spännande med redskapsundersökningar.

Forskningen om redskap har ofta bedrivits ur en enbart typologisk synvinkel. Detta har kanske varit naturligt med de förutsättningar som funnits. Typologin har gett oss en hel del uppgifter om redskapsbeståndet, men idag vill man gärna veta mer. Jag ser studiet av redskapen och andra föremål som ett studium av arbetets historia. De intressanta frågorna blir då hur redskapet använts och utvecklats under historiens gång, och hur det förändrat arbetsförhållandena. Här kommer också frågan in om vilka som förändrat redskapen, om produktionens förändring och andra ekonomiska och sociala samband.

Studiet av redskap har egentligen ett mycket förmånligt läge idag. Våra föregångare inom etnologin har nämligen samlat ihop en mängd källmaterial åt oss. På museerna finns 10 000-tals redskap samlade och kanske lika många frågelistsvar om arbetets och redskapens olika sidor. Detta material är nästan helt obearbetat vad gäller föremålens funktion och utveckling samt deras sociala och ekonomiska sammanhang. Dessutom kan historiska källor kombineras med de etnologiska. Det är bara för oss att sätta igång.

Replik
Av Nils-Arvid Bringéus

Det är trevligt när en recension får effekt, t. ex. genom att ge det anmälda arbetets författare anledning att förtydliga sig. Pablo Wiking använder i sitt genmäle inte längre rubriken "Dalabönder uppfann järnplogen" utan "Järnplogen i Dalarna", ja han menar nu rentav att järnplogen "uppfanns i Nederländerna, i Ore och i södra Dalarna oberoende av varandra" eftersom tiden var mogen. Skönt att slippa dalachauvinismen!

Nu bör man naturligtvis inte tillgripa hypotesen om självständig uppkomst förrän motsatsen visar sig helt utesluten. Tidskriften *Tools & Tillage* förmedlar kontinuerligt nya forskningsrön. I vol. IV:3, 1982 finns t. ex. en artikel om massspridning av Rotherham-plogen omkring 1730. Sista ordet ifråga om järnplogens uppkomstområde(n) torde ännu inte vara sagt.

Framförallt har Wiking nu fått anledning att styrka sin metod att använda bouppteckningsvärdena som selektionsinstrument för att skilja träplogar från järnplogar. Resonemangen i anslutning till kartorna verkar övertygande. Men frågan är om inte studieområdet är strategiskt valt och därmed mindre representativt. — Och vad jag, liksom kulturgeografen Sigvard Montelius i sin icke mindre skonsamma recension i *Falukuriren* 2/8 1982, är intresserad av är naturligtvis de principiella förhållandena. — Jag har själv gjort erfarenheten att man i bouppteckningar gärna använder en kortform när en sakbenämning är otvetydig. I de centrala områdena för höbågen i södra Sverige kallas denna sålunda endast för "bue", i de mera perifera områdena däremot "höbue". I södra Dalarna bör det 1785 ha varit naturligt att kalla en järnplog för plog. Ett högt värde kan göra det sannolikare att det verkligen är en järnplog, men det är alltså inte redskapsvärdet som är avgörande utan snarare bygdepraxis vid bouppteckningen. Att enbart använda bouppteckningsvärdena som selektionsmetod anser jag fortfarande vara en dålig metod.

Wikings obenägenhet att tillskriva bruken betydelse för järnplogens tidiga spridning kvarstår. För mig blev den absolut klar, sedan jag tagit del av Olof Nordströms innovationsstudie som jag även

använder som illustration i de båda upplagorna av *Människan som kulturvarelse*. Hans undersökning gäller visserligen en senare period, men vad är det som säger att ett liknande spridningsmönster inte varit tillämpligt också under 1700-talet, då kontakten med yttrevärlden var svagare. Jag vill gärna även hänvisa till vad Gösta von Schoultz säger om järnbrukens roll i sin recension av Christian Aarsruds avhandling om de smidda järnkorsen i föregående häfte av *Rig* s. 27. Själv finner jag det mest troligt att det är i kontaktfälten mellan järnbruk och jordbruk som vi har att söka uppkomsten till och den tidigaste spridningen av järnplogarna.

Liksom Pablo Wiking anser jag självfallet att fakta måste avgöra om en teori stämmer eller inte. Men begreppet teori har för mig en helt annan valör än för Wiking som ju använder detsamma ungefär i betydelsen idé, uppslag, hypotes (jfr Bringéus, *Människan som kulturvarelse*, 2 uppl. s. 34). Men var så vänlig att begränsa uttalandet att "Bringéus utger sig för att inte ha någon historieteori" till järnplogsstudien 1962, vilken tillkom tack vare ett viktigt arkivfynd.

Wiking deklarerar programmatiskt, att han ser studiet av redskapen och andra föremål som ett studium av arbetets historia. Men arbetets historia har också med "sega strukturer" att göra. Till dem hör bl. a. uppfattningen om det lämpligaste sättet för jordbearbetningen. I en opublicerad uppteckning av Märten Per Olsson i Orsa, som föll i mina händer här uppe på Bonäsgården där dessa rader skrives, heter det bl. a.: "Åkerbruksredskapen var mycket primitiva. Man var mycket rädd att plöja åkern djupt, ty man ansåg, att matjorden alldeles förstördes, om någon del af alven blef synlig på den uppvända fåran." Ett sådant uttalande som avser senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet bör onekligen vara en tankeställare för den som talar om "agrар revolution" redan under 1700-talet.

Om jag även framgent kan fungera som sparringpartner åt Pablo Wiking ställer jag gärna upp, även om det är dryga två decennier sedan jag själv forskade kring plogens historia.

Nils-Arvid Bringéus

Kulturanalysens teori och metod preciserad

Av Åke Daun

Billy Ehn & Orvar Löfgren: Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv. Liber. Stockholm 1982. 132 s.

Den kultiverade människan

När boken "Den kultiverade människan" publicerades 1979 uppstod en livaktig diskussion. Få böcker inom etnologin har under senare år väckt sådan uppståndelse. Den uppmärksammades också utanför disciplinens gränser. Jonas Frykman och Orvar Löfgren reste runt i landet, förklarade och försvarade.

Boken gav skjuts åt det forskningsprojekt i Lund som den var ett resultat av. Men kritiska röster fanns. Sven B. Ek, som recenserade i *Rig* (1981:1), undrade inledningsvis om författarna sökt framställa en munter lärobok. Det var sättet att bedriva etnologisk forskning som han förundrades av.

Ek kunde t. ex. inte finna att den oscarianska kultiverade människan alls blivit definierad, socialt och ekonomiskt. Vilka räknades till denna kategori och vilken tid var det fråga om? Recensenten hade velat se en diskussion av hur skilda samhällsförlopp kunde tänkas ha bidragit till att dana "den kultiverade människan", t. ex. befolkningstillväxt och inflyttningen till städerna. Den borgerliga kulturen svävade fritt över sekelskiftets samhälle i Frykman/Löfgrens bok, menade han.

En annan invändning gällde resultatens tillförlitlighet. Ek ansåg att författarna, som delvis byggt på utländska civilisationsforskare, inte "testat" den internationella debattens problemställningar på den svenska verkligheten – vilket de påstått sig vilja göra. I stället hade de "applicerat dem och garnerat dem med material". Ek hävdade att författarna illustrerade sina påståenden och ägnade sig åt målerisk men ovetenskaplig bevisföring. Vad Ek saknade var bevis.

Som exempel nämnde han Löfgrens resonemang om tiden och planeringskalendern. Enligt Löfgren "styr" kalendern vissa människors tänkande. Om direktören förlorar sin kalender är han "utan mål och mening i livet", citerade Ek och kommentera-

de metodiken:

"Allt detta har jag läst i betydligt lustigare form i ett tidningskåseri för åtskilliga år sedan. Är det också seriös vetenskap? Vad säger kalendern *verkligt* om sin bärare? Jag föreställer mig att militärer, lärare, en del servicefolk, billackerare och bilverkstadsägare tillhör de mest planeringsbundna grupperna i samhället. Gör det dem till direktörer?"

Jag skall stanna här i referatet av Eks anmälan. Den intressanta frågan är nu nämligen om den nya boken "Kulturanalys", författad av *Billy Ehn* och *Orvar Löfgren*, klargör hur man bedriver det slags forskning som "Den kultiverade människan" exemplifierar.

Redan i sitt genmäle till Sven B. Ek (*Rig* 1981:2) sökte Frykman och Löfgren linjera upp det vetenskapliga sammanhang som deras arbete bedrivits inom. Men det begränsade utrymmet krävde att argumenten blev korta. Kanske blev de också något proklamatoriska, även om empiriska exempel gavs.

Låt oss därför välkomna Ehns och Löfgrens "Kulturanalys". Kretsen av "kulturanalytiker" har alltså vidgats med Billy Ehn, som utifrån sitt pågående studium av daghemmet som symbolsystem givit sig i kast med den nya genren.

Ehn är ingalunda den ende som lockats av de nya tankegångarna. Vid Institutet för folklivsforskning i Stockholm leder docent Karl-Olov Arnstberg en grupp, där sex doktorander med olika empiri söker klarlägga kulturens djupstrukturer.

Kulturella teman

Boken "Kulturanalys" består av tre kapitel. Det första kallas "Studiet av kulturella teman". Här och även fortsättningsvis vänder sig förf. till läsarna som presumptiva kulturanalytiker och talar om hur man går till verket. Man kan starta med något som ter sig betydelsefullt i en kultur: en symbol, ett talesätt eller en verksamhet – t. ex. älgjakt. Vilka föreställningar och värderingar är knutna till jakten? Vilka regler och tabun? Vilken

social organisation, teknik, ekonomi, terminologi, folklore?

En sådan genomgång har förutsättningar att uppenbara sidor av det valda temat som är mindre kända och sällan nämns eller som "finns på ett vagt artikulerat eller förmedvetet plan", som Frykman/Löfgren formulerat det. Kanske finner man då rituella former där mansrollen gestaltas? Kanske finns symboliska laddningar av annan innebörd? En första inventering av betydelsefulla element kan i en kultur enligt förf. utvecklas till ett studium av vad Sherry Ortner kallat *nyckelsymboler* "dvs. centrala symboler som innehåller förtätade budskap om grundläggande tänkesätt och värderingar." Låt mig gissa (utan att ha närmare kunskap om älgjakt): bössan, jaktkniven, brännvinet.

I stället för att leta efter symboler inom ett empiriskt område, som älgjakt, kan man utgå från vissa allmänna teman och se vilka uppslag de kan ge. Förf. förser läsarna med en lista över sådana. Ett är "kaos och ordning". "I vilken utsträckning organiseras uppfattningar om normalitet och det rätta livet kring polariteten kaos/ordning? Hur definieras begreppen och vilket kulturellt innehåll har de?"

Ett annat tema är "den mänskliga naturen". "Var går gränsen mellan det mänskliga och det icke mänskliga? Vilka uppfattningar finns det om kropp och själ, hälsa och sjukdom, liv och död?" Ytterligare teman är bl. a. "individen och kollektivet", "natur och kultur", "manligt och kvinnligt", "tid", "makt och hierarki".

Billy Ehn visar hur han själv tematiserat daghemslivet i sådana kategorier som synen på individ och kollektiv, natur och kultur, moral och arbetets innebörd. Det visade sig under Ehns fältarbete att förskolepedagogiken gång på gång aktualiserade motsättningen mellan individens "jag vill", som motsvarades av det ideologiska målet att utveckla varje barns intressen och talanger, och barnstugans önskemål om ordning – samordning, som motsvarades av målet att kunna fungera tillsammans, att ta hänsyn och samverka.

Med exempel från skilda sidor av daghemsmiljön visar Ehn hur dessa teman gestaltas, alltså materialiseras i den fysiska miljön, ges rituella uttryck i vanor och ordningsregler eller avslöjar sig i benämningar, t. ex. i djurnamnen på barnstugorna.

Både Ehn och Löfgren använder polariteten kaos/ordning som tema. Löfgren återknyter till sitt studium av den borgerliga kulturens definition av

ordning men i boken ger förf. många olika exempel. Till dessa hör Dick Hebdiges diskussion av kaos/ordning som tema vid en undersökning om punkare. Ett annat exempel är tattarnas metod att symboliskt bekämpa bönderna, vilka i dessa såg antitesen till hederligt folks sätt att leva. Tattarna "svarade" med att ge sina barn ståtliga namn, som Napoleon, köra hästspann i rasande galopp genom bygatan och välja kläder i grälla färger.

Syftet med kulturanalysen går dock längre än till att hitta en eller annan symbol. Det är att hitta en grundstruktur, som har genomslagskraft i olika kontexter. Löfgren har i annat sammanhang talat om att fånga kulturens "ethos, dess kynne och emotionella grundtoner, liksom även dess kungstankar och centrala landmärken." Men mot det mönster, som eventuellt framträder, bör enligt förf. ställas sådana bilder som kan avslöja motsättningar och dissonanser. Även motsättningarna bör granskas kritiskt.

Kulturella processer

Bokens andra kapitel handlar om "kulturella processer". Här går förf. speciellt in på den historiska aspekten. Hur uppstår och vidmakthålls en kulturell ordning? Hur etableras motrörelser? Den borgerliga kulturen beskrivs som ursprungligen en motkultur, riktad mot den dominerande feodala och aristokratiska livsstilen. Den analytiska uppgiften blir då att visa hur man bar sig åt för att distansera sig från den "degenererade elitens brist på moral och förnuft".

En annan kulturell process är den som Margaretha Balle-Petersen beskrivit inom dansk väckelse. Även grundtvigianismen utvecklades till en slags motkultur, som hade genomslagskraft inom många olika områden, inom skolans värld, i språk, namnskick, klädsel och umgängesformer. Gösta Arvastson har visat hur förlöjligandet kan användas som ett medel i en kulturkamp, nämligen där fabrikskollektivet med hjälp av en frodig folklore markerar avståndet uppåt. Anders Gustavsson har analyserat folklig berättartradition som ett vapen i händerna på ortsböna i bohuslänska fiskelägen, då dessa konfronteras med överhet och badgäster.

I stor utsträckning föds dessa motrörelser som följd av produktionssystemets omvandling. Men det finns också tankar som själva sätter sig på tvären. Kulturen själv kan rymma fröet till sin undergång, men motståndet kan också integreras och ges en funktion i den dominerande kulturen. Det finns rebeller och det finns revolutionärer.

Tolkning och analysmetoder

Det sista kapitlet "Tolkning och analysmetoder" är det mest intressanta mot bakgrund av den kritik som Ek framfört. Hur kommer man fram till intressanta tolkningar och vilken förklaringskraft har de?

Förf. är föredömligt försiktiga när det gäller själva tillvägagångssättet. Hur får man idéer? Det svar många kan ge är att de bara kommer, eller så uteblir de. Däremot står det klart att både lärdom och teoretisk träning befrämjar associationsflödet. Förf. erinrar om den teoretiska innebörden av begreppet *tolkning*, vilken är att se något *som* något – kommandostaven *som* maktsymbol, skratet *som* kulturellt vapen" (s. 96).

Nytt och värdefullt i boken är de tips som ges om hur ett material kan avlockas nya betydelser vilket sker genom "perspektivering":

- Växla mellan olika tankenivåer!
- Tänk i liknelser!
- Sök synonymer!
- Betrakta allt som symboler!
- Jämför!
- Använd egna erfarenheter!

Men *vem* ser något som något? *Vem* ser skratet som kulturellt vapen? De studerade människorna eller bara forskaren? Båda perspektiven är möjliga och Ehn/Löfgren anser sig själva ha växlat mellan dessa två. Kanske är dock de intressantaste tolkningarna sådana som avser "djupare liggande betydelser som kan visas vara en omedveten del av språk, tänkande och handlande" (s. 97).

När de t. ex. säger att maraton kan ses som ett förkroppsligande av centrala existentiella teman som mod, svaghet, uthållighet, åldrande, livets mening, då presenteras inte denna tolkning från den genomsnittliga långdistanslöparens perspektiv. Det är istället forskaren som ser något.

Samma sak gäller Löfgrens tolkning rörande planeringskalendern. Om direktören förlorar sin kalender är han "utan mål och mening i livet", citerade Ek.

Ek accepterade förvisso vissa tolkningar som intressanta – som "lustiga" – men är det också seriös vetenskap frågar han. "Vad säger kalendern *verkligen* om sin bärare?" Eks fråga tycks implicera att det är empiriskt dokumenterbara "attribut" som vetenskapsmannen i detta sammanhang skall ägna sina krafter. Låt mig ge ett exempel: kalendern skulle kunna empiriskt knytas till yrkesgrupper vars arbetsuppgifter krävde strikt planering och framförhållning. Ek nämner servicefolk, exem-

pelvis billackerare. Denna sida av fenomenet är människor medvetna om.

Att skapa betydelser

Men ord och handlingar kan, som förf. påpekar, ha betydelser oberoende av vad människor själva anser (s. 104). Denna betydelse *skapar* forskaren eller kanske vore "upptäcker" en bättre beteckning. Det är inom en teoretisk ram som mening kan tilläggas ett fenomen. Förf. påpekar att innebörderna "måste skapas i ett oavbrutet växelspel mellan betraktelse och tänkande, mellan empiri och teori" (s. 108).

Löfgrens tolkning av planeringskalendern syftar, som jag ser det, till att säga något om den kognitiva orientering som följer med sådana yrken, där en stor del av livet är förutbestämt genom detaljplanering, ibland ett par tre år framåt. Om sammanträden och annat fixeras månader i förväg verkar det inte onaturligt att bestämma också middagshjuddningar lika långt i förväg.

En kognitiv konsekvens på ett annat plan av detta kunde vara att livsloppet betraktas som ett händelseförlopp *som kan organiseras*, att man faktiskt bestämmer över sitt liv. Det oförutsägbara minimeras och ett olycksöde är en planeringsmiss. Billackerare vore antagligen ett dåligt exempel på en sådan hållning.

En viktig insats som Ehn och Löfgren gjort är att de för in läsaren i forskarverkstaden och demonstrerar sina egna metoder. *Perspektiviseringen* är ett av fem angreppssätt varmed de menar att tolkningsarbetet kan disciplineras och stimuleras. *Kontrastering* är ett annat. Då klargörs ett begrepps mening genom sina kontraster, rent/smutsigt, arbete/fritid osv. Ett tredje sätt är *dramatisering*, t. ex. genom att göra tankeexperimentet att placera tattare i ett directionsrum. Ett fjärde sätt är *homologisering*. Ett kulturellt system skall kunna illustreras med skilda typer av empiriskt material, mellan vilka det råder homolog. På samma nivå som planeringskalendern kan vi antagligen se sådan personlig skatteplanering vilken täcker tiden fram till den tidpunkt, då man räknar med att dö. Det finns olika slags försäkrings- och trygghetsarrangemang som uttrycker samma hållning.

Ett femte angreppssätt är särskilt intressant: *prövning*. Vilken förklaringskraft har tolkningarna? Det skall prövningen ge svar på. Är det seriös vetenskap, frågade Ek.

Sin egen opponent

"Nu ska vi uppträda som våra egna stränga opponenter", skriver förf. "Bestrid den egna analysen! Sök efter svaga punkter och logiska inkonsistenser, negera centrala idéer och leta efter argument som går stick i stäv mot de slutsatser som dragits. Ge det empiriska materialet möjlighet att protestera mot tolkningarna." (s. 116).

Emellertid saknas kriterier för att jämföra tolkningar med någon "absolut verklighet", påpekar de. Däremot finns det kriterier då man väljer och vrakar mellan olika tolkningar. Själva överlämnar de till läsarna några tumregler för kulturanalytiska tolkningars kunskapsvärde:

(a) Det skall finnas en överensstämmelse mellan tolkning och presenterad empiri.

(b) Motsägande tolkningar av ett och samma fenomen bör analyseras närmare mot bakgrund av t. ex. skiftande situationella villkor.

(c) Varje tolkning har en teoretisk bakgrund, även om forskaren inte gjort sig medveten om denna. Analysen blir mer övertygande om de principiella grundvalarna klargörs.

(d) Kulturanalytiska tolkningar bör jämföras med annan forskning inom samma ämnesområde. Skälet till detta är att vetenskap använder sig av tidigare kunskap, antingen genom att bygga vidare på den eller genom att ta avstånd.

Ett viktigt påpekande gör de i anslutning till detta, något som är av fundamental betydelse. "Kulturanalysens trovärdighet får *inte* baseras enbart på läsarnas instämmande. Att de som läser forskningsrapporterna låter sig övertygas och tycker sig få nya insikter är ju bra, men innebär ingen verklig test av tolkningarnas *hållbarhet*" (s. 117).

Som säkert framgått anser jag att boken "Kulturanalys" ger just den önskvärda metodisk-teoretiska kommentar till denna nya etnologiska genre som saknades i "Den kultiverade människan". Det är också mitt intryck att de krav som ställs i "Kulturanalys" är strängare än dem som Frykman/Löfgren höll sig till i sin bok. Detta är i sin ordning. "Kulturanalys" innebär ett stort steg vidare. Förf. höjer ambitionsnivån.

De öppnar dessutom generöst dörren till forskarverkstaden och berättar beredvilligt hur de gått tillväga, inte tekniskt – det har andra gjort förut – utan vad gäller den kreativa analysen. Det är ett djärt lyckokast.

Lennart Lundmark: Uppbörd, utarming, utveckling. Det samiska fångst-samhällets övergång till rennomadism i Lule Lappmark. Arkiv avhandlingsserie 14, Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia. Lund 1982. 230 s., ill.

Ett nytt sätt att angripa och analysera kameralt material från 1500–1600-talet visar Lennart Lundmarks avhandling i historia vid Umeå universitet. Här beskrivs och analyseras det samiska fångst-samhällets övergång till rennomadism i Lule Lappmark, från mitten av 1500-talet till 1600-talets början, med tyngdpunkt kring sekelskiftet 1600. Tidigare forskning i ämnet har framförallt behandlat frågorna hur, när och var renen tämjdes. Lundmark vill gå ett steg längre och förklara förändringsprocesserna. Den övergripande frågan blir: Varför övergick samerna från att leva i ett fångst-samhälle till ett samhälle baserat på rennomadism?

Lundmark refererar till John W. Bennetts forskning beträffande arbetsgången för att samla in föda hos fångstfolken. Här visas att fångst- och samlarfolk endast använde 3–4 timmar/dag eller 2–3 dagar/vecka för att skaffa fram den nödvändiga födan. Den tidigare uppfattningen att människorna i dessa samhällen skulle ha levat i svält, har alltså börjat omprövas. Marshall Sahlins hävdar, att i fångst- och samlarsamhällena tillämpades långa amningsperioder och barnbegränsning, vilket medförde att befolkningen hölls på en sådan nivå, att naturresurserna ej blev överexploaterade. Marshall Sahlins menar till och med, att uppfattningen om fångstfolkens svält är en myt som tillkommit för att rättfärdiggöra jordbrukarbefolkningens expansion på fångstfolkens bekostnad.

I diskussionen om rennomadismens framväxt i Lule Lappmark, använder Lundmark historiska källor, som berör det samiska området i Skandinavien, samt material om samerna i Sovjet. I Sovjet har forskarna studerat rennomadismens framväxt och V. A. Sjnirelman har gjort en jämförelse mellan prärieindianerna i USA, efter hästens införande, och ett samhälle med rensköttande folk i Sibiren. Han menar att införandet av tamdjur i olika samhällstyper kan få helt olika konsekvenser. När tamdjur införs i ett fångst-samhälle, medför det att fångstfolken i första hand tämjer djur, som kan utnyttjas för transport. Fångst-samhällets näringar fortsätter att dominera. Man söker inte i första

hand upp betesmarker för djuren, utan bibehåller sina traditionella vandringar.

Ett fångstsamhälle och ett samhälle baserat på rennomadism har helt olika karaktär. I det senare blir tamdjuren privat egendom som växer och bildar förmögenhet. Alltför stora hjordar medför dock att betesresurserna tärs, men på kort sikt stiger avkastningen. Det som man får betala med är ökad arbetsbörda samt upplösning av fångst-samhällets ekonomiska gemenskap.

I motsats till T. Ingold menar Lundmark, att en övergång till rennomadism medför en kraftig expansion inom 150–200 år, innan betestillgångarna blir överexploaterade och andra krissyntom uppträder.

När man vill förklara varför ett fångstsamhälle övergår till rennomadism, måste även kronans (storsamhällets) agerande tas med i diskussionen. Under 1500- och 1600-talet strävade feodalstaterna mot maktkoncentration. I Sverige sökte Gustav Wasa och hans söner få tillgång till de resurser, som fanns vid Ishavskusten. Därmed kom även samerna att beröras av kronans maktsträvanden.

Lundmark menar att tidigare teorier, som diffusionism och evolutionism inte kan förklara förändringsprocesser. För att analysera rennomadismen i förhållande till feodalstaten använder han i stället en marxistisk teori, men menar att denna måste knytas samman med en ekologisk.

Lundmarks ekologiska teori bygger på John W. Bennetts idé om adaptiv dynamism. Denna framhäver samhällsfunktionens och det ekonomiska systemets roll i samspillet mellan människa och natur. En viktig faktor i Bennetts ekologiska teori är idén om varaktig avkastning (sustained yield), som knyts till resurser och inte till produktionsbegreppet. Med detta menar han "att avkastningen är varaktig så länge exploateringen inte överstiger resursernas reproduktionsförmåga".

Kronans räkenskaper har utgjort Lundmarks huvudkälla för perioden 1553–1620. I detta material kan skatteutvecklingen, handelsutbytet och även levnadsförhållandena utläsas. Under senare delen av 1610-talet bifogas till räkenskaperna även vittnesmål som främst beskriver samernas utarmning på grund av skatterna.

I det samiska fångstsamhället var jakt och fiske de huvudsakliga näringarna under 1500-talet. Orsaken till att kronan tog över handeln från birkarlarna, skulle enligt Lundmark vara den stärkta centralmakten och den ökande efterfrågan på skinn i Europa.

I Lule Lappmark sker en stark ökning av antalet skattelappar från 1500-talets mitt till 1600-talets början. Orsakerna anses sammanhänga med flera faktorer. Vid mitten av 1500-talet skedde en ökad efterfrågan på skinn i Europa. Kronan betalade skinnen i silver eller med mjöl, smör och vadmal, som anlände på senvintern till Lappland. Dessutom handlade samerna under samma period med birkarlarna, som gav ytterligare penningmedel, som de använde vid uppköp av matvaror i Norge. Detta betyder att balansen mellan införsel och uttag av livsmedel låg på en sådan nivå, att en folkökning var möjlig.

Med förändringen av skattesystemet år 1602 (Karl IX förordning den 4 mars i Löfvånger) ersattes skinnskatten med skatt i renar och torrfsk varjämte skatteuttaget ökades. En av förklaringarna till denna skatteomläggning var behovet av livsmedel till soldaterna under kriget med Polen. Denna förändring medförde att samernas försörjningsmöjligheter minskade kraftigt. En annan orsak till rennomadismens framväxt var att kronans renstam under 1600-talet ökade i Lule Lappmark. Detta ökade uttag av skatter av samerna medförde kris för fångstsamhället, utarmning och fattigdom. Krisen kom att kulminera under 1610-talet, då en mängd vittnesmål bifogade till räkenskaperna berättar om samernas svåra förhållanden. Skatteomläggningen medförde enligt Lundmark att fångstsamhället inte kunde upprätthållas i ett läge, då befolkningen vuxit sig för stor för dess resurser, och då skatteuttaget av torrfsk och renar medförde en obalans av livsmedlen. Skattepolitiken hade alltså enligt Lundmark aktiv inverkan på övergången från fångstsamhälle till rennomadism i Luleå Lappmark.

Vid renräkningen år 1609 fanns relationen 64 vajor mot 36 hanrenar vilket pekar på att kronan medvetet styrt en könssammansättning som medförde ökad avkastning. Utifrån antagandet att varje samefamilj hade ett tiotal renar, bör rennomadismen enligt Lundmark ha genomförts på relativt kort tid (10–15 år).

Lundmarks slutsats blir att en snabb övergång till rennomadism var möjlig i hela Lappland i ett läge, då fångstsamhällets födoämnesresurser blivit överexploaterade och kronans skatteuttag förändrade hjordarnas sammansättning i mer avelsbetonad riktning. Vidare, menar författaren, hör vildrenen med till förklaringen av rennomadismens framväxt, enär det funnits en rubbning i balansen mellan vildrenstammen och fångstsam-

hället. Men detta bör kanske ses som en biförklaring, eftersom kronans makt var mycket stor och oavsett denna balansrubbnings tvingades samerna in i rennomadismen. Om samerna inte hade styrts eller påverkats av kronan, kan man anta att en fördröjning av rennomadism varit trolig. Kanske hade samernas livsmiljö och livsvillkor sett helt annorlunda ut i dag.

Lundmarks avhandling visar att kameralt material lämpar sig väl för analys med hjälp av historisk-marxistisk och ekologisk teori, som ger en fördjupad förklaring av orsakerna till övergången från ett fångstsamhälle till rennomadism.

För ett fångstfolk som samerna hade det inte funnits anledning att övergå till rennomadism, om inte en balansrubbnings skett, eller en yttre stark makt påtvingat dem en ny samhällsform. Således kom samernas fångstkultur att förändras genom ett västerländskt synsätt, som inte såg balansen i naturen som det primära.

Gunhild Carlsson

Bengt Jacobsson: Nils Månsson Mandelgren i Småland. LT's förlag. Stockholm 1982. 182 sid., ill.

Att Nils Månsson Mandelgren, en av 1800-talets kulturhistoriska pionjärer, fått ökad aktualitet de senaste åren beror troligen bl. a. på att Lunds universitet 1969 lät överflytta hans gigantiska samling om ca: 30 000 teckningar m. m. från den konstvetenskapliga till den etnologiska institutionen, där materialet blivit föremål för olika slag av uppmärksamhet. 1982 har det t. o. m. bildats en särskild organisation med benämningen *Mandelgrenska samfundet*, vilket påbörjat utgivningen av en mindre tidskrift samt olika småskrifter.

Huvudprojektet utgör emellertid en landskapsvis publicerad serie skrifter, av vilka "Mandelgren i Småland" utgör den andra volymen. Det skulle dock vara omöjligt att genom de senaste utgivna skrifterna erhålla en nöjaktig helhetsbild av den motsägelsefyllda och mångsidiga gestalten Mandelgren, om de intresserade icke hade tillgång även till Åke Stavenows välbalanserade biografi, utgiven 1972.

Mandelgrens uppslagsrika personlighet var av det slag, som ej sällan väckte motstånd, ofta med orätt men stundom kanske icke helt utan skäl. Det är t. ex. svårt att tänka sig, att samme man, som nu

hyllas för att i årtal ha färdats runt landet för att i bild rädda kulturminnen och kulturmiljöer, tidigare framlade planer på stora rivningar i Gamla stan samt anläggning av Tivoli på Helgeandsholmen eller förslag om att det nybyggda Nationalmuseum borde apertas till riksdagshus, medan konst och fornminnen kunde förvisas till Karlberg liksom att Drottningholms slott borde bli zoologiskt museum med djurpark . . .

Upprepade gånger försökte diplomaten Hyllén-Cavallius förmå sin vän Mandelgren att deponera sina samlingar i Nordiska museet, som redan vid slutet av 1800-talet utgjorde den ledande institutionen rörande svensk kulturhistoria, men Mandelgren avvisade förslaget med hänvisning till att Hazelius var "så komplett finne", vad därmed nu kunde avsetts, möjligen Hazelius livslånga skandinaviska inställning istället för inskränkt samtida patriotism.

Vad som nu börjar presenteras landskapsvis ur Mandelgrens samlingar återspeglar icke hela det rika materialet, som omfattade även kyrkor, fornminnesplatser m. m., utan främst kulturhistoria belysande allmogeliv, herrgårdar, fiskelägen etc., vilket kan vara naturligt, sedan samlingarna omhändertagits av den etnologiska institutionen.

Det vore felaktigt att påstå, att Mandelgrens antikvariskt inriktade färder skulle utgöra någon variant av Linnés klassiska resor. Linné var som bekant kapabel att sammangjuta sina iakttagelser under resorna med sitt breda vetenskapliga kunnande. Mandelgren var ej vetenskapsman utan en fornintresserad konstnär, som rastlöst ritade av allt han fann ålderdomligt eller intressant av andra skäl. Att hans textmässiga bidrag i den föreliggande boken inskränker sig till ett mindre antal ytterst kortfattade notiser återspeglar hans begränsningar.

"Mandelgren i Småland" innehåller bortåt 200 bilder från fältundersökningarna. Som konstnär var Mandelgren väl utbildad inom och utom landet. Jämfört med tidigare verk av hans hand verkar bilderna från resorna stundom betydligt mer skissartade, möjligen beroende på ambitionen att hinna med så mycket som möjligt. Att de publicerade bilderna icke utgör skisser utan renritningar synes stundom svårförståeligt. Bildernas dominans i hans material beror ej enbart på att han var mer artist än forskare utan även på att han under sin livstid planerade en slags bildatlas över kulturföremål av skilda slag.

Bokens text utgör en mångsidig och informativ

framställning av näringsliv och folkkultur i Småland, författad av Bengt Jacobsson såsom en bakgrund och ram till Mandelgrens bilder. Även utan bilderna skulle denna framställning vara förtjänt av högt betyg.

Till det värdefullaste bland Mandelgrens bilder hör framställningen av byggnadstyper, vardagsdräkter, fordon och båtar. Mest utförlig synes Mandelgren ha varit efter besöket på Väderskår i Tjust. Att han fångats av denna marina miljö kan möjligen bero på hans egen förtrogenhet med Öresundskusten. Det kan i detta sammanhang vara värt att notera, hur Sigurd Erixon 1920 i Fataburen och 1957 i Sveriges bebyggelse, Kalmar län I, ägnat stor uppmärksamhet just åt livet på Väderskår, men synbarligen utan varje vetskap om att ett rikt material därifrån förelåg i de Mandelgrenska samlingarna. Detta förhållande understryker värdet av att dessa nu börjat bli systematiskt tillgängliggjorda.

Den mycket innehållsrika och vederhäftiga boken är utrustad med såväl Orts- som sakregister. För kommande volymer i samma serie skulle det förmodligen vara värdefullt, om de kunde innehålla någon form av kortfattat register över samtliga orter, som finns representerade i Mandelgrenska samlingen. Landskapsböckerna skulle då för såväl lokalhistoriskt intresserade som andra utgöra en introduktion till det stora arkivmaterialet.

Mats Rehnberg

Christer Cederberg: Cirkusliv. En etnologisk studie av en ambulering yrkesgrupp i vår tid. Gidlunds. Stockholm 1981. 155 s.

Folklivsforskaren Christer Cederberg bedrev fältstudier i cirkusfolkets värld genom att turnera med cirkus. Intervjuer med arbetskamrater och andra artister, tillsammans 210 personer, samt jämförelser med motsvarande uppgifter i cirkuslitteratur är den källmaterialet och metodiska grunden för denna bok. Den var färdigställd som en doktorsavhandling vid Cederbergs bortgång 1980 och är nu postumt utgiven.

Författarens syfte var, att utröna cirkusmänniskornas kulturella identitet, hur och varför deras livsmönster skiljer sig från omvärldens. Cirkusfolk har av tradition lämnat få spår efter sig och litteraturen handlar oftast om deras publika verksamhet. Men genom sitt arbete i cirkus lärde författaren

känna deras värderingar och handlingar. Personerna bakom denna kunskap har förblivit anonyma. Kunskapen från cirkuslivet har han i stället förankrat med hjälp av parallella uppgifter i tryckt litteratur.

Cirkusfolkets egenbenämning är resande. Resande är den som har minst en förälder som är resande och lever det liv som resandetraditionen föreskriver. Omvärlden är för de resande orter, publik och myndigheter. Personerna kallas privata. Författaren visar hur två traditioner möts inom cirkuskonsten. Det är konst- och resandetraditionen. Men sambandet är inte absolut. Det finns resande utan konsttradition såsom zigenare och tattare och artister, som inte reser. Men lång inläring och svårighet att variera konsterna har gjort den resande tillvaron nödvändig (samt numren stumma) för de flesta cirkusartister. Författaren inleder med en historik och därefter följer hans egentliga analys av cirkusfolkets levnadsförhållanden. Förhållandet mellan resande och privata, cirkus som arbetsplats och bostad, familjeliv och förhållandet mellan könen, arbetsfördelning och sociala klasser inom cirkus är frågor som behandlas. Vissa frågor faller inom konst- och andra inom resandetraditionen, men gränserna är inte absoluta.

Historien visar att gycklarnas konst var lika varierande till art och kvalitet under antiken och medeltiden som i dag. Då som i modern tid fanns ett förakt för deras yrke samtidigt med ett behov av dem som underhållare och nyhetsförmedlare. De har varit ärelösa och fredlösa och deras yrke har jämförts med orena som bödelns.

Föreställningen att modern cirkus under tak och med rund manege skapades av en enda man på 1770-talet avlivar författaren. Han visar i stället på cirkuskonstens traditionella förmåga att anpassa sig till ett förändrat samhälle och nya behov. Förändringen var en anpassning till den begynnande industrialiseringen, städernas tillväxt och borgarklassens behov av nöjen. Den högre dressyren hade fulländats från 1500-talet och framåt ju mer hästarna ökade i militärt värde för överklass och hov. Det fanns få ambulering konstberidare. Men efter kolonialkrigets slut på 1760-talet sålde franska armén ut sina hästar och många kunde nu bli konstberidare. Dressyrens förankring i överklassen gav konstberidarna den kvalitetsstämpel som var nödvändig för att locka borgarna. Rytarna krävde och fick fasta byggnader liksom ståndsmässiga nöjen som teater och opera för att

inte associeras till ambulering gycklare.

Författaren poängterar att även konstarterna är samhällsligt anpassade även om de varit förvånansvärt lika genom århundradena. Ett exempel är teknikens roll – från cykel till satelliter under kupolerna – ett annat pantomimerna, som var ett måste under 1800-talet men konkurrerades ut av filmen på 1910-talet.

Cederberg visar att cirkuslivet kan liknas vid livet i ett förindustriellt samhälle. Det är baserat på primära relationer som innebär samhörighet inom gruppen, medan relationerna till omvärlden är sekundära och opersonliga. Konsttraditionen bärs upp av familjen, ofta utvidgad med flera generationer och fosterbarn. Cirkusfolk gifter sig med cirkusfolk och äktenskap bygger på jämlikhet mellan makarna. Båda har likvärdig utbildning och bidrar till försörjningen. Flickorna utför lika mycket praktiskt arbete som pojkarna och ernår ofta likvärdig fysisk styrka. Så är det också vanligt med kvinnliga cirkusdirektörer. Äktenskap med privata vill man helst undvika, då de sällan kan bli en egentlig partner och då osäkerhet råder om barnen förblir artister. Den sociala kontrollen inom gruppen är stark. Man arbetar trots skador och sjukdom. Detta är också nödvändigt genom de hårda ekonomiska villkoren.

Cirkusbarnens uppfostran liknar författaren vid bondebarnens i det äldre samhället. Barnen blir successivt allt mer delaktiga och får allt större ansvar. Målet är att likna de vuxna och ingå i artistgruppen. Utbildning sker inom familjen gärna av någon äldre. Man lär sig bland annat uppträda inför publik, akrobatik, musik och dans. En specialisering sker först i 12-årsåldern.

Till resandetraditionen hör bland annat attityder till de privata, till arbetet, den inre sammanhållningen, samt bostads- och arbetsmiljön. Resande har man ofta blivit genom social utslagning, krig eller fattigdom. Cederberg visar hur detta präglar förhållandet till omvärlden, speciellt myndigheter. Man möter förakt med stolthet och en överlägsen attityd. Ett exempel är den s.k. ”komplimangen” – den ödmjuka bugningen inför publiken. Artisten bugar på grund av sitt ekonomiska beroende men känner sig överlägsen mot publiken, då den inte inser vilka prestationer, som under föreställningen varit de verkligt svåra. För artisten är familjens och kollegernas värderingar viktigare än publikens, varför svåra konster lever kvar.

Förutom flera nationella språk behärskar cirkusfolket resandespråket, ett blandspråk med inslag

av romani. Det är hemligt för att hindra de privata från att förstå och befäster den inre gemenskapen. Cederberg visar vidare hur det hör till gruppens mönster att man låtsas anpassa sig till de privatas attityder och beteende, som man vet är socialt accepterade, medan man inom gruppen i själva verket har en helt annan attityd. Som ett exempel nämner författaren attityder till zigenare. Inför privata låtsas man dela deras fördomar, medan man inom sin grupp högaktar dem för deras insikter i resandets konst. En förklaring till detta beteende är att man misstror de privata, då man av erfarenhet vet att de saknar såväl kunskaper som förståelse för cirkuslivet. De privatas lagar gentemot cirkus förefaller dem godtyckliga. Men typiskt är att cirkusfolk inte kämpar emot utan aningen anpassar sig eller försvinner till ett annat land.

Hemma är cirkusplatsen med vagnar och tält. På ena sidan av tältet bor tältarbetare, på den andra artister. Cederberg ser detta som ett sätt att undvika konflikter, då tältarbetare ofta arbetar en säsong och är nyfikna, medan artisten förblir artist och behöver avskildhet. Att detta inte är ett utslag för klasstänkande ser författaren bevis för i arbetsfördelningen. Det finns ingen värdemässig skillnad mellan manuellt, intellektuellt eller konstnärligt arbete. Alla arbetar med en huvudsyssla och flera bisysslor. Artisten gör sina konster men säljer också biljetter, musiker är också chaufförer osv.

När Cederberg startade sitt avhandlingsarbete utgick han ifrån hypotesen att cirkus är en reliktkultur på väg att försvinna. Men han fann en kultur full av vitalitet och förmåga till anpassning. Författaren visar att cirkus är en ”internationell delkultur” med vissa ålderdomliga drag inom familjens och arbetets organisation. Cirkusfolk döljer sin identitet för omvärlden. Den är inte deras förebild. De känner den väl men accepterar bara nyheter därifrån om de är ekonomiskt lönsamma och passar in i konst- och resandetraditionen.

Cederberg har på ett nytt sätt genom fältstudier och parallellt stöd i litteratur och källor visat på innehållet i och sambandet mellan konst- och resandetraditionen. Han visar, att cirkus lever vidare genom ”anpassning, som bygger på en perfekt balans mellan dess samtidiga karaktär av slutenhet och öppenhet.” Genom Cederbergs analys har ett stort stycke socialt liv i en ”delkultur” som cirkus på ett intresseväckande sätt blivit känt.

Ingrid Millbourn

Marshall Lagerquist: Den yrkesmässiga möbelhandeln i Sverige intill år 1780. Studier i rokokotidens möbelhantverk och möbeldistribution. Nordiska museet. Stockholm 1981. 299 s., ill.

Det är med vemod man tar del av Marshall Lagerquists bok om möbelhandeln i Sverige som utgivits fyra år efter hans död. Den skrevs 1948 i avsikt att bli hans doktorsavhandling och fanns i ombrutet korrektur när han drog in den för att året därpå disputerar på den nu klassiska Rokokomöbler. Det skulle ha glatt författaren att se Möbelhandeln i tryck. Boken är utgiven av Jan Peder Lamm och Erik Andrén och tryckt med bidrag från Berit Walenbergs stiftelse.

Det går inte att presentera den nya boken utan att göra jämförelser med Rokokomöbler. Flera kapitel och flera bilagor är nämligen gemensamma. Det gäller den utmärkta analysen av rokokons genomslag i svensk möbelkonst, vissa avsnitt om möbelhandeln, avtrycket av möbelhandlaren Diedrich Tellerstedts intressanta partsinlaga om möbelhandeln i Stockholm på 1750- och 60-talen samt tabeller avseende exporten av svenska möbler till utlandet. Det senare materialet har John Böttiger pekat på i sin bok om Haupt 1902, men Lagerquist drar fram det och gör det tydligt genom kartor och diagram. Dessa avsnitt visar att en betydande export ägde rum från Stockholm men också från Göteborg. Mottagarländerna var främst det svenska Pommern, Baltikum och Ryssland, men också Danmark, England, Portugal och Indien nämns. Materialet är så detaljerat att man vet t. o. m. vilka snickare och möbelhandlare som stod för exporten. Grundval för framställningen är möbelhandlarnas ansökningar om statliga exportpremier. Listorna är en triumf för 1700-talets byråkrati.

Eftersom Rokokomöbler inte längre går att få annat än antikvariskt, känns det inte som en dubbelning att få dessa kapitel — som är de tyngst vägande i båda böckerna — omtryckta. Men naturligt nog är det med större nyfikenhet man läser de okända kapitlen som handlar om den yrkesmässiga möbelhandeln. Ämnet koncentrerar sig på hur denna utvecklades i Stockholm men föregås av verkligt intressanta studier av möbelhandeln främst i Paris, men också i London och Köpenhamn under 1700-talet. Genom att kombinera material hämtat ur tryckta källor, till stor del ur några av 1700-talets stora Dictionaires, har helt nya kun-

skaper kommit fram. Med hjälp av kartor får vi se hur möbelhandeln koncentrerades till vissa gator och platser: i Paris till Rue Saint-Honoré och Faubourg Saint-Antoine, i London till Saint Martin's Lane och i Köpenhamn till Börshuset. Möbelbodarna var vanligen försedda med karakteristiska skyltar och hade tryckta avisedlar eller adresskort för att vägleda publiken.

Huvudintresset i boken ligger i kapitlen om möbelhandeln i Stockholm. Den var under 1700-talet koncentrerad kring Storkyrkobrinken och utmed östra sidan av Riddarhustorget. Snickarnas trånga verkstäder medgav sällan uppställning av möbler till försäljning. Stockholms snickareämbete öppnade därför en bod för gemensam försäljning vid Storkyrkobrinken i hörnet av Stora Nygatan. Övriga möbelhandlare var privatmän och de ägnas utförliga avsnitt. Mest kända var bröderna Grevesmühl, verksamma redan på 1730-talet, Adolf Ludwig Levin, verksam 1757—1772, Diedrich Tellerstedt, verksam på 1750—70-talen och Nils Palin, verksam 1762—1801, alla med bodar vid Storkyrkobrinken.

Det förekom också att vissa tillverkare genom annonser i pressen utbjöd varor att säljas direkt från verkstaden. Så gjorde t. ex. den kände ebenisten Lorentz Nordin och spegelfabrikören Olof Westerberg. I bodar för kramvaror och kläder såldes begagnade möbler. Sådana kunde köpas också på auktionskammaren, som sedan 1735 innehades av Stockholms stad, och på ofta återkommande husauktioner.

Möbelhandeln var både i utlandet och i Sverige under 1600- och 1700-talen ofta förenad med handel med allehanda kramvaror som speglar, solfjäd-rar, band, sidentyger, spetsar, puder m. m. Så var fallet redan med den förste kände möbelhandlaren i Stockholm, en fransman vid namn Paul Signac, som genom Magnus Gabriel De la Gardie antogs i Kristinas tjänst 1646. Också de kända bröderna Precht sålde från egen bod både egna arbeten och nipper. Dessutom hyrde de ut skulpterade guerdonger med kandelabrar till begravingar. I lagret fanns jämte den egna produktionen italienska marmorskivor och spegelglas av utländsk tillverkning.

En inventering 1767 av Diedrich Tellerstedts bodlager ger en föreställning om en möbelhandlars sortiment: guldur, speglar, byråar, bord, soffor, stolar, lackerade arbeten, ljuskronor, målningar, kopparstick, porslin, glas, gipsbilder (kinesiska figurer), dosor och nipper. I likhet med flera andra möbelhandlare hyrde han ut möbler och ljuskro-

nor både till fester och till mer tillfälliga möbleringar av rum. Han förde även gardiner och lampetter och tycks ha tillhandahållit fullständiga inredningar.

Medan Rokokomöbler bara behandlade exporten finns i den nya boken listor på import till Stockholm och Göteborg 1740–80. Importlistor upptar exotiska träsorter, spegelglas, musikinstrument, ljuskronor, tapeter och mycket annat. Varrorna kommer från Pommern, Holland, England och Frankrike. Summan är mer än 1/2 gång större än för exporten. Alla de detaljerade uppgifterna skulle sannolikt med fördel kunna utgöra underlag till en utförlig analys av forskare med ekonomisk-historisk skolning.

Till läsning vill jag särskilt rekommendera noterna till bilagorna. De utgörs av 8 tättryckta sidor i petit stil (finns också i Rokokomöbler) och är med sin klara informativa text en stilistisk miniatyrkonst. De kan läsas fristående och ger upplysningar om de mest spännande saker: kopieringsmaskiner för brev, skillnad mellan mans- och fruntimmersbyrå, olika träsorter (vad menas med sockerdan, sockerkist, königsholtz och satinträ?), marmorbruk och handel med marmorskivor (marmorbruket i Kolmården hade redan 1738 egen bod vid Riddartorget i Stockholm, där skivor i önskad form kunde beställas) förgyllning av bronsbeslag, sättet att sätta svart färg på rokokoskrivbord, begrepps-förklaringar (vad är girandol, lit à la polonaise och hur såg ett l'homrebord ut?) och mycket mera.

Marshall Lagerquist har i sin bok Möbelhandeln behandlat ett ämne som ingen annan tagit upp vare sig före eller efter honom. Det är ett viktigt bidrag och han ger oss dessutom nya fakta om Sveriges förbindelser med utlandet och en förklaring till hur rokokostilen så snabbt kunde slå igenom och spridas till städer och herrgårdar över landet. Hans stilkonst, lite gammaldags sirlig, exakt och faktsäckad, har åtminstone för recensenten varit en njutning att ta del av.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Perspektiv på Svensk stad. Staden som forskningsobjekt 1950–1980. Red. av *Ingrid Hammarström* och *Thomas Hall*. Akademilitteratur. Stockholm 1981. 161 s., ill.

Det stora verket *Svensk stad*, utgivet i två delar men i tre band av Gregor Paulsson i Uppsala

under åren 1950–1953, är ett av efterkrigstidens originellaste inslag i svensk kulturhistorisk forskning. Arbetet recenserades i RIG 1954:1 av kulturgeografen Gerd Eneqvist. Hennes inställning var högaktningfull men också något avvaktande. Hon förutsatte att det skulle komma en fortsättning som skulle ta upp de metodiska problemen bakom undersökningen och som skulle underlätta bedömningen.

Eneqvists anmälan var rätt typisk för mottagandet av Svensk stad på 1950-talet. Det var uppskattande men på ett vagt och litet undrande sätt. Svensk stad blev ett arbete som alla kände till och hade läst (i), men som få använde och refererade till. I slutet av sextioalet var dock tiden mogen för en renässans. Svensk stad kom i ny utgåva och upplevde flera tryckningar. Dess helhetsperspektiv och dess tvärvetenskapliga uppläggning verkade starkt attraktivt på en ny generation av konsthistoriker, etnologer och stadsbyggnadsforskare.

Inom projektet "Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren" tog Ingrid Hammarström och Thomas Hall 1980 initiativet till en större endagskonferens kring Svensk stad, dess tillkomsthistoria och dess betydelse idag. Initiativet avspeglar den moderna bebyggelsehistoriska forskningens behov att få distans till verket, att ta ställning till det. Konferensen ägde rum den 24 oktober 1980 och resulterade året där-efter i ovannämnda bok. Perspektiv på Svensk stad innehåller dels redogörelser för projektets uppläggning och genomförande på 1940-talet, dels synpunkter på verkets betydelse för dagens bebyggelsehistoriska forskning inom olika discipliner. Ungefär hälften av bidragen föredrogs vid konferensen, de övriga redovisas här för första gången.

Boken består som antytts av två sektioner. Den första heter "Svensk stad – arbetets organisation och genomförande". Här redogör Sven Silow och Marita Lindgren-Fridell utifrån egna erfarenheter för arbetets genomförande. Intressant är att ta del av hur ett tvärvetenskapligt humanistiskt projekt kunde föras i hamn på 1940-talet. En viktig förutsättning tycks ha varit den auktoritativa ledargestalten, förkroppsligad i Gregor Paulsson, socialhistoriskt inriktad konsthistoriker. De många bidragsgivarna fick finna sig i att deras rapporter stuvades om och anonymiserades av Gregor Paulssons s. k. inre krets (Elias Cornell, Börje Hanssen, Ingrid Johansson, Sven Silow).

Särskilt Börje Hanssens insatser i Svensk stad-projektet förefaller nu efteråt som väsentligt myc-

ket större än vad man kunde ana av det ursprungliga summariska förordet. David Gaunt framhäver i sitt bidrag Hanssens betydelse, hans roll som Svensk stads samhällsvetenskaplige ideolog. Som Gaunt visar bygger centrala delar av verket på Hanssens två licentiatavhandlingar (i ekonomisk historia och sociologi). Vissa av Hanssens bidrag, t. ex. de socialekologiska kartanalyserna av Helsingborg och Örebro, har också blivit klassiska och visat sig ha bestående aktualitet.

I bokens andra sektion – "Svensk stad och dagens bebyggelsehistoriska forskning" – framträder inga forskare som deltagit i det ursprungliga projektet. Här betraktas Svensk stad utifrån dagens perspektiv, av historiker, geografer, etnologer och konstvetare.

Göran Lindahl polemiserar mot den rätt allmänt hysta uppfattningen, att Svensk stad inte väckte något större gensvar på 1950-talet och först efter halvannat decennium väckts ur sin törnrosasömn. Han redovisar en rad större arbeten från 1950-talet och 1960-talets början där influenserna från Svensk stad är påtagliga (t. ex. Hanssens Österlen, Lindahls egna arbete Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950 och Liedgrens Så bodde vi).

Lindahl karakteriserar Svensk stad på ett intressväckande sätt. Han pekar på hur det väldiga stoffet sovrats genom att man ordnat det efter olika funktioner: arbetet, gemenskapslivet, hemlivet, fritiden. Funktionalismen, som genomsyrade tidens bostadsdebatt, är en central idé bakom verket. Typiskt är att arbetslivet blivit mycket styvmoderligt behandlat, bostadsfrågorna har självklart ställts i centrum.

Lindahl pekar också på att framställningen av 1800-talsstadens utveckling hänger i luften, den är inte tillräckligt förankrad i empiriskt material. Gränsen mellan stad och land dras också onödigt skarp, medan de regionala olikheterna beaktas alltför litet.

Flera av författarna klagar över bristen på metoddiskussion i Paulssons verk, liksom över frånvaron av konkreta kvantitativa resultat. Genom frånvaron av noter och källförteckning blev verket svårt att använda för forskningen. Samtidigt framstod det i sitt väldiga omfång som alltför tungt och mäktigt för den intresserade allmänheten.

Anders Åman ger i ett underhållande bidrag en översikt av recensionerna av Svensk stad i dagspressen. Omdömena växlade starkt. Intressant är att vissa kritiker (t. ex. Lennart Holm i Aftonbla-

det) ännu upprätthöll funktionalismens känslomässiga och kompromisslösa förakt för 1800-talets formspråk.

Perspektiv på Svensk stad visar med all önskvärd tydlighet, att Paulssons verk har en rad brister värderat med traditionella vetenskapliga kriterier. Men det har också genom sin entusiasm, djärvhet och idérikedom verkat sällsynt stimulerande på bebyggelsehistorisk forskning i Sverige. Anders Åman citerar ett omdöme, som Eli Heckscher lär ha fällt om Werner Sombarts *Der moderne Kapitalismus*: "Fullständigt otillförlitlig, men absolut outhärlig". Han menar att det är en formulering, som kunde få gälla även om Svensk stad. "Den kan tyckas orättvis, men hur mycket bättre är den inte än det motsatta omdömet: fullständigt tillförlitlig, men absolut outhärlig".

Alla bidragsgivarna är ense om att Svensk stad varit en mäktigt inspirerande bok och att den är så än idag. Den som vill utnyttja denna kraftkälla har här fått en nödvändig vägledning.

Mats Hellspång

Yvonne Verdier: Tvätterskan Sömmerskan Kokerskan. Livet i en fransk by genom tre kvinnoyrken. Övers. Jan Stolpe. Bokförlaget Atlantis. Stockholm 1981, franska originalet 1979. 398 s., ill.

Utan att ägna utrymme åt vare sig avtackningar, ursäkter eller några andra akademiska piruetter visar Yvonne Verdier redan i förordet vägen till den lilla byn Minot, strax nordväst om Dijon, in i en kulturbygd fylld med seglivade traditioner och dialektala säregenheter. För den icke-fransman som läser boken är emellertid inte byangivelsen så väsentlig. Det är snarare det förindustriella Frankrikes kvinnovärld som skildras än Minots. Boken ingår i ett mångårigt projekt där två tidigare undersökningar publicerats om samma by, nämligen Marie-Claude Pingauds om jorden och Tina Jolas & Françoise Zonabends om tiden. Dessutom lär ytterligare en monografi vara på väg. Verdier själv har riktat in sig på kvinnligheten, som gestaltas genom tre kvinnoyrken.

Hon skriver:

Tre kvinnor: sömmerskan, kokerskan, hjälpsfrun; tre funktioner: göra de unga flickorna och bruden, göra bröllopsmåltiderna, göra spädbarnen och de döda; tre tekniker: sy, laga mat och tvätta; tre genealogiska positioner

som har tyngd av status: den unga flickan, modern och farmodern/mormodern; tre livsperioder: könsmognaden, den fruktsamma perioden, menopausen. Ett system av ekon som återkastar vad man vanligen kallar käringprat och som vittnar om kvinnornas sammanhållning och röjer ett sätt att tänka: det är inte bara fråga om att förstå, utan också om att ha ett grepp om livets händelser (s. 381).

Källmaterial för Verdier är lokalt arkivmaterial i den mån sådant funnits tillgängligt, men framför allt egna intervjuer och skarpsynta observationer. Tidsmässigt sägs tyngdpunkten ligga på den period som sträcker sig från seklets början och fram till mellankrigstiden. Associationsmaterialet är också rikligt med bilder av Chardin, Courbet och Millet samt referenser till författare som Rousseau, Dickens, H. C. Andersen, Zola och Boris Vian. Ofta hänvisas till synpunkter och material hos klassiska etnologer som van Gennep.

De första kapitlen i Verdiers bok plöjde jag med en väldig entusiasm. Det var så många flugor som föreföll att stryka med i samma smäll. Dels lyfter Verdier fram en svåråtkomlig kvinnokultur, dels genomför hon kulturell *tolkning* i en utsträckning som vi ännu inte är vana vid inom svensk etnologi och dels – slutligen – tycktes hon presentera en strukturalistisk undersökning i Lévi-Strauss' anda, samtidigt som hon håller sig till ett handfast och avgränsat empiriskt material som hon själv samlat in.

Efter att ha läst det första kapitlet (Fysiologi) med sina resonemang kring havande kvinnors krafter ställde jag mig dessutom frågan om det inte var en alldeles speciell *kvinnoväg* hon funnit. Detta berodde inte enbart på att empirin var impregnerad med menstruationsmystik utan också på att jag hade svårt att göra boskillnad mellan Verdiers egna åsikter och de föreställningar som var giltiga för kvinnors liv i Minot. Begrunda till exempel följande två smakprov:

De biologiska rytmer som pulserar i kvinnorna visar deras privilegierade relation till tiden. Tidsmässiga hållpunkter finns förankrade i deras kroppar; genom regelbundna, månatliga pulseringar rinner tiden ur kvinnorna: de bär inom sig en dubbel måttstock, upprepningsens och väntans, som närms av förutsägelser och begär. Liksom månen tillhandahåller också kvinnorna ett stöd för tidsförloppet, vars oregelmässigheter och rytmförskjutningar de tar på sig (s. 79).

Och på nästa sida:

För en kvinna är hennes kropps rörelser *hennes* händelser, som så att säga drabbar utifrån; det är uppblussningar som genomkorsar henne likt blixtnedslag. Kanske liknar hon alltid dessa väldiga sommarårskväder som kommer med störtskurar och blixtrar; kanske är hon alltid en ödesvarelse runt vilken elementen sätter sig i rörelse, jorden snurrar och stjärnorna lämnar sin ban (s. 80).

Som positivt inställd läsare vill jag gärna uppfatta detta som en beskrivning av Minots kvinnliga fenomenologi och se Verdier som en saklig och utanförstående skildrare, men egentligen ger texten föga stöd för en sådan uppfattning. Snarare förefaller det som om Verdier tycker att en sådan boskillnad inte bara är onödig utan också irrelevant. Här finns det två tolkningsmöjligheter för läsaren. Den ena är att Verdier kanske förmår att presentera en organisk helhet, en kvinnlig skrivart med klangfärger och distinktioner som jag är oövad i att uppfatta som manlig läsare. Den andra är att hon helt enkelt struntar i att upprätthålla någon objektiviserande distans till de människor vars livsinnehåll hon analyserar, därför att det inte är möjligt. Enligt denna franska idé, som bl. a. Lévi-Strauss uttryckt, spelar det inte så stor roll om det är kvinnorna i Minot som har vissa föreställningar eller om det är Verdier. Det väsentliga är att föreställningarna *finns*, som mänskliga produkter i allmänhet och kvinnliga i synnerhet.

Vare hur det vill med detta, min läslust minskade i takt med de sidor jag avverkade. Kommen till sid. 260 utan att ha stött på en enda sammanfattning, ett enda avsnitt där analysen tar egen gestalt, så måste jag konstatera att denna skrivart inte fungerar för mig. Den ändlösa sammanvävningen av empiriska exempel och valda tolkningar kräver samma lästeknik som en tegelstensroman. Dessvärre äger inte denna bok – och Verdier gör naturligtvis heller inte anspråk därpå – någon intrig som håller min nyfikenhet vid liv.

För att ändå komma till slut bytte jag perspektiv och frågade mig själv om detta var någon förebild för den kulturanalytiskt inriktade etnologi som är under snabb utveckling i Sverige i dag. Följande kom jag fram till:

1. Framställningen säges behandla tiden mellan sekelskiftet och andra världskriget. Jag betvivlar att så är fallet. Snarare är det den andra sammanhang välbekanta "gamla goda tiden" som sticker fram. För att se om Verdier vet vilken tid

hon egentligen behandlar har jag systematiskt gått igenom fotnoterna, där tidsangivelser är vanligare än i den löpande texten. En överväldigande del rör betydligt äldre tider. Exempel: "På medeltiden ...", "på sjuttonhundratalet ...", "en gris som straffades där (hängdes) år 1540 ...", "Plinius' *Naturalis Historia*", "Marie Lamiral, notariens hustru antecknar i februari 1856 ..." etc.

2. Att tidsperspektivet är mycket bredare än vad som är utsagt gör frågan om hur förändring beskrivs problematisk. Verdier sysselsätter sig inte med den på annat sätt än genom en beskrivning av hur den etablerade kvinnokulturen *krossats* eller *förintats* (s. t. ex. s. 135) genom den moderna tidens inverkan. Verdier säger sig ha *återskapat* denna förlorade värld. För mig som läsare är det uppenbart att Verdier inte återskapat men väl skapat en värld, eller mer precist: givit en selektiv spegling av företeelser under en svunnen tid. Den värld som jag som läsare på så sätt får insyn i är märkvärdigt statisk, för att inte säga idealiserad.

3. Verdier gör inte mycket för att undanröja mina tvivel. Metodfrågor berörs knappast alls i boken, vilket kanske får skyllas på att den givits bestseller-karaktär. Det är ändå skada med tanke på att de verifieringar som ändå finns ter sig synnerligen tillfälliga. Utan att ha någon större svaghet för siffror och tabeller längtar jag efter åtminstone någon kvantifiering. På sid. 249 belönas jag oväntat med en förteckning över antalet sömmerskor i Minot mellan 1856 och 1936. Därefter följer på ett tiotal sidor olika tabeller och kurvor utan att man förstår det plötsligt påkallade behovet, när det varken tidigare eller därefter i framställningen ansetts behövligt.

Jag har här avstått från att kommentera de långt gående tolkningarna av kvinnliga sedvänjor och uppfattningar som Verdier behandlar, därför att hon inte ställer dem i relation till det manliga. På så sätt är jag fråntagen möjligheten att utnyttja mitt (manliga) perspektiv. Många av hennes påståenden och slutsatser är emellertid trovärdiga. Andra ter sig tveksamma även om de fortfarande är tankeeggande. Våghalsigt är det, och spännande om man inte läser för långa stycken åt gången. Säkert är det dessutom att Verdier lyckas beröra kulturella föreställningar som bärarna långt ifrån alltid var och är medvetna om. Men om någon frågar om boken anvisar någon framkomlig väg för svenska etnologer är mitt svar ändå: nej.

Karl-Olov Arnstberg

Bondedagbøger. Kilder til dagliglivets historie. Red. av Karen Schousboe. Udg. af Etnologisk forum i samarbejde med Landbohistorisk selskab. Brede 1980. 169 s., diagr., kart., faks.

Etnologiskt Forum har tillsammans med Landbohistorisk Selskab givit ut en volym kallad *Bondedagbøger* – kilder til dagliglivets historie. Det är helt följdriktigt att en sådan översikt publiceras i Danmark långt tidigare än i de andra nordiska länderna. Där har man, ända sedan början av 1970-talet och uppenbarligen på initiativ av professor Bjarne Stoklund, varit sysselsatt med att registrera det danska beståndet av bondedagböcker. Så småningom har emellertid ett intresse för denna typ av källor visat sig också i andra länder och våren 1981 var ett antal forskare från olika länder samlade kring temat bondedagböcker vid en konferens i västtyska Cloppenburg. Här i Sverige har undertecknad tillsammans med Janken Myrdal påbörjat en inventering och en avskrivningskampanj som redan givit åtskilliga lovande resultat. Denna inventering kommer inom kort att presenteras i en artikel i *Saga och sed*. Den aktuella boken har redigerats av Karen Schousboe och består av en större registerdel och två introducerande uppsatser, den ena av redaktören om 1700-talsmaterialet, den andra av Bjarne Stoklund om 1800-talsmaterialet. Båda behandlar utöver de rena dagböckerna också räkenskaper och liknande. Karen Schousboe diskuterar dagboksskrivandets beroende av en något så när utbredd skrivkunighet och några notiser där tidiga författare talar om hur de tillägnat sig konsten. Vissa dagböcker är från början närmast ett slags skrivövningar. Tidigt inverkar också bondens intresse för att notera årets växlingar och årsväxtens utveckling för framtida utnyttjande av den empiriska visdomen som ett komplement och korrektiv till bondepraktikans och almanackans mera allmänna information om en lämplig tidtabell för arbetet på åkern. Hon redovisar som ett exempel en jylländsk bonde och handelsman på 1790-talet och hans aktionsområde.

Bjarne Stoklund behandlar i sin uppsats sambandet mellan utbyggnaden av det obligatoriska skolväsendet och en mera utbredd skrivkunighet. I Danmark kan man iakttä en topp i frekvensen ungefär 20 år efter genomförandet av reformen, som ju där skedde redan 1814. Härav borde följa en större täthet på bondedagböcker från 1800-ta-

lets förra hälft i Danmark än i Sverige, men det synes tveksamt om detta verkligen är fallet. Han betonar också hur almanackans utformning lockat till och påverkat dagboksskrivande. Bondedagboken vill han karaktärisera som refererande till skillnad från den borgerliga dagboken som är reflekterande, även om vissa mellanformer finns. Den danska lantbruksundervisningen kom att leda till en uppdelning mellan dagböcker och räkenskapsböcker och journaler avseende olika delar av gårdsbruket.

Dagböckerna presenteras sedan landsdelsvis efter det "Topografisk Register" som sedan 1961 används i Danmark och består av en (mer eller mindre) systematisk nummerserie omfattande alla landets kommuner. Denna topografiska numrerings är säkert utmärkt i många sammanhang, men jag ställer mig starkt tveksam till att disponera presentationen av dessa bondedagböcker i denna bundna nummerserie. Det är mycket svårt att hitta i boken. Naturligtvis är angivelserna viktiga som precisering av den topografiska positionen, men dispositionen av stoffet borde ha utgått från något annat kriterium, t. ex. dagböckernas begynnelseår. Över denna tidsmässiga aspekt finns inte någon tabell eller annan information utöver vad som framgår i uppsatserna.

Av en karta framgår de kända dagböckernas spridning och ur denna kan utläsas att sådana i större antal är påträffade dels på Själland, dels på Sönderjylland. Det hade varit intressant att få veta om den sistnämnda koncentrationen motsvaras av en liknande på södra sidan av gränsen, om det är fråga om ett gränsbygdsfenomen. Men man får inga kommentarer till spridningsbilden. Vid urvalet har mycket stora gårdar och herrgårdar icke tagits med, och inte heller mjölnare, präster och klockare/skollärare. Däremot finns med bönder som sysslar med hantverk och handel och några rena fiskare, liksom en och annan som knappast alls ger någon information om bondenäringen men däremot ger goda upplysningar om livet på landet. Det är naturligt att resultatet blir en aning ojämnt när man till tryckning bearbetar något som skapats som ett arbetsregister. Vi har emellertid all anledning att vara tacksamma mot Stoklund/Schousboe för denna breda presentation av ett intressant material, omfattande inemot 300 dagböcker.

Jonas Berg

Sören Strand: Motiv- och prydnads-skepp på Gotland. Hanse Production AB. Visby 1981. 90 s., ill.

Det har blivit populärt med böcker om kyrkskeppen. Härom året utkom en bok om de öländska skeppen och nu har Sören Strand givit ut Motiv- och prydnads-skepp på Gotland. I boken presenteras öns bevarade motivskepp, i allmänhet med en sida text och en svartvit bildsida. Dessutom innehåller boken 8 sidor färgbilder och en, i detta sammanhang ganska omotiverad, ordlista över sjötermer. Det finns skepp bevarade från 29 kyrkor och det totala antalet skepp är 33, men av dessa finns då 6 på Gotlands fornsal i Visby. Skepp finns att se i 24 av öns kyrkor och i tre kyrkor på öns norra del finns två skepp. På kartan på sid. 4 har skeppet från Boge, det enda äldre skepp som framkommit genom Strands egna forskningar, dessvärre blivit bortglömt.

Det nyupptäckta Boge-skeppet är intressant, även om det bara är skrovet som blivit bevarat. Genom att donatorn avled 1728 blott 24 år gammal, kan en säker datering göras till 1720-talet, varigenom det i det gotländska materialet närmast ansluter till skeppen i Hangvar 1729 och Hall 1739, båda skänkta av unga medlemmar av familjen Westö. Även skeppet i grannkyrkan Othem, belagt först 1830, kan möjligen höra till samma tidsperiod. Boge-skeppet är försedd med inskrifter på latin och svenska placerade på undervattensskrovet. Strand har lyckats dåligt vid läsningen av den svenska versen, som lyder: "Styr så din kosa på Werdenes Haaf, / At du ej stannar i Osäkhetz Quaaf, / Kompassen är Ordet. — Styret din troo, / och säkraste Hambnen är himmelens boo."

Som vanligt är de flesta äldre skeppen örlogsmän medan skeppen från 1800- och 1900-talet oftast är seglande handelsfartyg. Allra äldst är det märkliga Vestergarnsskeppet från 1637 och nymodigast en montermodell av m/s Othem i kyrkan med samma namn och en folklig båttyp, en tvåmanning i Grötlingbo kyrka.

Strand har lyckats sammanställa en vederhäftig och läsvärd bok om de gotländska skeppen. Dessvärre håller inte den fotograf som anförtratts att avporträttera skeppen samma klass.

Jonas Berg

Ny bok från

NORDISKA MUSEET

Lena Johannesson

Xylografi och pressbild

Bidrag till trägravvyrens och till den svenska bildjournalistikens historia

Nordiska museets Handlingar 97

ISBN 91-7108-209-3

Ca-pris exkl moms 245:—

Lena Johannessons analys av den svenska pressbildens utveckling formar sig till en dynamisk berättelse om hur skilda gravyrstilar förbinds med skilda sociala budskap, samt om hur den massproducerade tidningsbilden redan före 1860-talets inbrott uppnått den sociokulturella position, som dagens bildjournalistik baserar sig på.

I bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

tel 08/22 41 20.

DALARNAS MUSEUM *Länsmuseum för Kopparbergs län*

Från vårt FÖRLAG rekommenderas:

- **Textil tradition**, 55:– kr
- **Fröken Ottil**, en bok om Ottilia Adelborg, 50:– kr
- En bok ur Hembygdsförbundets skriftserie, t ex:
Väckelsens folkmelodier, samlade av Jörgen Dicander, 80:– kr
Tusen år på kyrkudden. Leksands kyrka – arkeologi och byggnadshistoria, 250:– kr
- en småskrift, t ex:
Hur skönt det är att ogift vara och 24 andra visor från Malung, 21:– kr
Råd i byggnadsvård, 12:50 kr
- En titt i Historieverkstaden, t ex:
Dalarna i kvinnominne, 45:50 kr
- att rekvirera vår **bokförteckning** (under nytryckning) och välja ur den!

Vi har också mer än 100 olika vykortsmotiv, klippdockor i sockendräkter, andra klippark och planscher.

Vi sänder gärna med post och med räkning.
Moms tillkommer till ovanstående priser.

Dalarnas museum

Box 22, 791 21 Falun. Tel 023-181 60